

Б. М. КУЗИК, Л. І. ЛИТВИН

**ДО ЦІЛЮЩИХ
ДЖЕРЕЛ
РІДНОЇ ЗЕМЛІ**

**НАШ КРАЙ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
І ДО СЬОГОДЕННЯ**

Навчальний посібник
з історії рідного краю
для учнів Олександрівщини

Дніпропетровськ
АРТ-ПРЕС
2006

УДК 908 (477.65)(075.3)
ББК 26.89 (4УКР–4КІР)я72
К 89

*Рекомендовано вченою радою Кіровоградського
обласного інституту післядипломної педагогічної
освіти імені Василя Сухомлинського
(протокол №1 від 14 березня 2006 року)*

Рецензенти:

Куценко Л. В. – д-р філол. наук, проф.
Кіровоградського державного педагогічного університету
ім. Володимира Винниченка;

Гайда Л. А. – завідувача навчально-методичним кабінетом
українознавства та краєзнавства Кіровоградського
обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського

Кузик Б. М., Литвин Л. І.

К 89

До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавні-
ших часів і до сьогодні: Навч. посібник. – Д.: АРТ-ПРЕС,
2006. – 224 с.

ISBN 966-348-057-2

У навчальному посібнику з історії «До цілющих джерел рідної землі» системно викладено періоди історичного розвитку Олександрівського району Кіровоградської області.

У книзі ви ознайомитеся з господарською діяльністю, суспільними відносинами, культурою, побутом населення нашого краю. Познайомитеся із видатними особистостями – людьми, які дійсно творили нашу історію.

Посібник розрахований на учнів загальноосвітніх навчальних закладів, учителів, краєзнавців.

*Автори висловлюють щире подяку за допомогу
у підготовці посібника О. К. Кравченку, Л. А. Гайді,
К. М. Шляховому, І. Д. Петренку, В. В. Білошанці,
Л. М. Томеєвій, С. М. Тимку, Д. Коровіну, О. І. Манько,
С. П. Лушпай, О. С. Добровольському, С. Д. Дуднику*

УДК 908 (477.65)(075.3)
ББК 26.89 (4УКР–4КІР)я72

ISBN 966-348-057-2

© Кузик Б. М., 2006
© Литвин Л. І., 2006
© АРТ-ПРЕС, 2006

ЗМІСТ

<i>Любий друже!</i>	6
I. Хто і як вивчав наш край?	7
II. Етапи історії Олександрівщини.	13
§ 1. Стежками прадавніх людей. Наш край у найдавніші часи (до Київської Русі).....	14
§ 2. Незвіданими шляхами. Наш край у IX–XIV ст.....	26
§ 3. Під владою Польщі. Наш край у XIV – першій половині XVI ст.....	33
§ 4. Козацький буревій. Наш край у другій пол. XVI – першій пол. XVII ст. .	39
§ 5. Славетними стежками Великого Гетьмана. Наш край у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.....	43
§ 6. Біля джерел утворення Олександрівки. Наш край у кінці XVIII – першій половині XIX ст. .	52
§ 7. Олександрівські знаменитості. Наш край у другій половині XIX ст.....	71
§ 8. За крок до незвіданого майбуття. Наш край на початку XX ст.	86
§ 9. На порозі великих змін. Наш край у 1917–1939 роках.....	95
§ 10. Полум'яними шляхами війни. Наш край у роки Великої Вітчизняної війни	121
§ 11. Відродження зруйнованого лихоліттям. Наш край у 1950–1970 роках	144
§ 12. На теренах незалежності. Наш край наприкінці XX – початку XXI ст.	156
III. Додатки.....	177
Визначні місця Олександрівщини	178
Вас запрошує музейно-історичний комплекс Олександрівської ЗОШ I–III ст. № 3	180
Екскурсія до музеїв навчальних закладів Олександрівщини.....	204
Фотоекспозиція	218

«Найвище призначення людини полягає в тому, щоб не тільки пояснити, але й змінити світ – зробити його кращим».

І. Мічурін

ЛЮБИЙ ДРУЖЕ!

Історія рідного краю – це наука про минуле наших предків. У розмаїтому вимірі подій, дат та імен – це захоплююча розповідь нашої з вами біографії. Історія рідного краю поділяється на періоди, які були етапами розвитку історії всієї нашої України. І кожний цей період наповнений яскравими подіями та особистостями, що залишили по собі гідний слід у світовому розвитку цивілізації. Вони змушували сучасників радіти і сумувати, здійснювати відкриття, віддзеркалювати час і вели за собою, ставали видатними постатями світової історії або вирізнялися силою волі і духу.

Любий друже, перед тобою відкриті простори майбуття. Станеш ти інженером, лікарем чи військовим, але все це починається з маленьких кроків у самостійне життя разом із цілющими джерелами рідної землі.

У тебе в руках посібник з історії краю, де ти живеш. У перших двох розділах книги зібрана вся необхідна інформація, яка є надбанням попередніх дослідницьких робіт краєзнавців Олександрівщини. В окремих темах розкриваються нові сторінки, досліджувані авторами протягом десяти років. Тут ти знайдеш послідовне викладення подій, що відбувалися на території Олександрівського району з найдавнішого часу до наших днів. Це дасть можливість пізнати незвідані сторінки її величності Історії.

Ми сподіваємося, що цей посібник стане настільною книгою не лише для школярів, а й для педагогів, адже на його сторінках ви знайдете відповіді на всі ваші запитання.

*З повагою і любов'ю,
Борис Кузик
та Людмила Литвин*

I

ХТО І ЯК ВИВЧАВ НАШ КРАЙ?

Про Олександрівський район уже видано ряд книг та публікацій, які розповідають про його минуле та сучасне.

Перші писемні згадки ми знаходимо у давньогрецького вченого Геродота, коли він згадує про вісім найбільших рік у Скіфії. Існує гіпотеза, що Пантікап, Гіпакіріс та Гарр, про які згадує «батько історії», на даний час не існують, але ними могли бути і Інгулець і навіть наш Тясмин.

У «Літописі руському», датованому 1190 роком, за перекладом Л. Є. Махновця – лауреата Державної премії України в галузі теорії та історії літератури, розповідається про перебування Святослава зі сватом Рюриком у наших краях.

Перші дослідники місцевості, де знаходиться Олександрівщина, Іван Фундуклій та Міхал Грабовський дізналися про найдавніші поселення на території нашого краю.

Серед небагатьох джерел з історії Олександрівщини другої половини XVIII ст., які збереглися до нашого часу, велике значення мають подорожні записки вченого-природознавця, академіка Санкт-Петербурзької академії наук Йогана-Антон Гільденштедта (1745–1781). Очолюючи експедицію, діяльністю якої піклувалася сама імператриця Катерина II, Гільденштедт у 1773-1774 роках побував на території Новоросійської губернії. Навесні 1774 року він відвідав Єлизаветградську провінцію та залишив унікальні відомості про населені пункти нашого краю. У своїх щоденниках він описує подорож населеними пунктами Федвар, Янівка, Сентове, подорожував Чорним та Чутівським лісами.

Російський дослідник середини XIX ст. П. Бурчаков у квітневій книжці журналу «Киевская старина» за 1886 рік опублікував «Нотатки з історичної географії південноруських степів», згадував при цьому про Вись та про Чорний ліс.

На своїх картах, досліджуючи територію нашого краю, француз Гійом де Боплан описав Чорний ліс у верхів'ї Інгуль-

ця і там же зобразив течію річок Вись і Синуха.

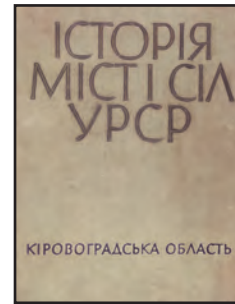
У праці перса Убу Алі Ібн Русте «Дорогоцінні коштовності», написаної арабською мовою в першому десятилітті Х сторіччя, один із розділів містить інформацію про слов'ян та русів. Тут згадується про «таємничий острів». Цей острів «займав простір трьох днів шляху, вкритий він лісами і болотами». З цього острова здійснювали походи на ворогів. Де ж знаходиться цей острів? Історик-краєзнавець О. П. Знойко в книзі «Міфи Київської землі та події стародавні» писав, що «в Ірдинському болоті, озерах та річці Тясмин знаходили уламки давніх кораблів, якорі та інші рештки судноплавства». І тоді виявилось, що заплави річок Ірдинь (від міста Сміла до села Моршин) і Тясмин (від Сміли до впадіння річки в Дніпро вище Кременчука) являють собою давнє пересохла річище Дніпра, яке було судноплавним тисячу і більше років. Виявилось, що з літака добре видно цей таємничий острів в оточенні вод Дніпра, Ірдині й Тясмину.

Про саму Олександрівку як містечко вперше згадується у географічно-статистичному словнику Російської імперії (Санкт-Петербург, 1863–1885). У ньому дається коротка інформація про географічне положення та господарство Олександрівщини.

У радянський період відомості про наш край подані в Українській радянській енциклопедії 1962 року.

Значно ширше та ґрунтовніше вперше досліджено історію нашого регіону в «Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область», яка видана в 1972 році. Над цим виданням, описуючи Олександрівський район, працював наш місцевий дослідник – вчитель В. О. Дейнека.

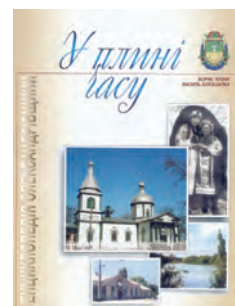
Починаючи з 2000 року, великий внесок у

«Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область», 1972

*В. Кузик,
В. Білошапка
«Олександрівка.
Погляд крізь
віки», 2001*

*В. Кузик,
В. Білошапка
«У плині часу.
Енциклопедія
Олександрів-
щини», 2002*

*Б. Кузик,
В. Білошапка
«Олександрівський меридіан:
люди, події, час»,
2003*

*Б. Кузик,
Л. Литвин
«Олександрівські університети»,
2004*

дослідження та видання дослідницьких нарбок було зроблено уродженцем Олександрівщини, доктором економічних наук, професором, заслуженим діячем наук Російської Федерації, членом-кореспондентом Російської академії наук Борисом Миколайовичем Кузиком та місцевим дослідником Василем Вікторовичем Білошапкою.

У 2001 році у видавництві «Мистецтво» вийшла книга «Олександрівка. Погляд крізь віки» (автори Б. М. Кузик та В. В. Білошапка), яка розповідає про минуле й сьогодення селища Олександрівка Кіровоградської області, про багатьох славних людей, чиї імена пов'язані з цим краєм. За це видання автори у 2002 році стали лауреатами обласної краєзнавчої премії ім. Володимира Ястребова. Ілюстрована книга Б. М. Кузика та В. В. Білошапки «У плині часу» (2002) розповідає про відомих людей, які народилися на Олександрівщині або жили чи відвідали її в різний період часу. У 4-й Всеукраїнській добродійній рейтинговій акції «Книга року-2002» у номінації «Візитка» підномінації «Туристична література» ця книга посіла третє місце.

«Олександрівський меридіан» – ілюстрована книга-календар краєзнавців Б. М. Кузика та В. В. Білошапки вийшла в світ у 2003 році. Вона розповідає про історію й сьогодення Олександрівського району Кіровоградської області. У книзі є чималий довідковий матеріал з історії календаря, таблиці для визначення днів та переведення дат з юліанського календаря на григоріанський і навпаки, поради городникам, садівникам, пасічникам, рибалкам, метеорологічні відомості.

У 2003 році вийшла в світ книга П. М. Кизименка «Пам'ять степів» – це історичний нарис з минулого Кіровоградщини, що є спро-

бою вирізнити територію Кіровоградщини як специфічний регіон української землі.

Про історію Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 3 Кіровоградської області розповідає книга «Олександрівські університети» (2004), автори Б. М. Кузик та Л. І. Литвин. Книга містить велику кількість фотоматеріалів, документів про всіх учителів, які працювали та працюють нині в школі, розміщені відомості про колишніх випускників школи. «Олександрівські університети» містять шкільний календар.

«Головківка – серце Холодного Яру» (2004), автори Б. М. Кузик, В. В. Білошапка, розповідає про село Головківка Чигиринського району Черкаської області, яке межує з Олександрівським районом. Книга відкриває цікаві сторінки історії с. Головківка з найдавніших часів до сьогодення.

У дослідженні А. Г. Морозова та С. В. Корновенка «Анти» висвітлюються сторінки історії східнослов'янських племен III–VII ст., відомих як анти. На широкому джерельному, археологічному матеріалі висвітлюються маловідомі сторінки соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя антив.

Навчальний посібник Б. М. Кузика та Н. І. Стаценко «Олександрівка – моя батьківщина» (2005) розповідає про велич Олександрівського району англійською мовою та рекомендований до використання учням, студентам, вчителям.

У 2005 році вийшов у світ двотомник «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України», автори Б. М. Кузик та В. В. Білошапка. Книга розповідає про минуле й теперішнє Кіровоградської області, що географічно знаходиться в центрі України. У книзі подано за певною структурою (географічне розта-

*Б. Кузик,
В. Білошапка
«Головківка –
серце Холодного
Яру», 2004*

*Б. Кузик,
Н. Стаценко
«Олександрівка
– моя батьків-
щина», 2005
(англійською
мовою)*

*Б. Кузик,
В. Білошанка
«Кіровоградщина:
історія
та сучасність
центру України»
(у 2 т.), 2005*

шування та адміністративний устрій, символи області, населення, з історії дослідження природи території, природні умови та природні ресурси, з історії краю, економіка, гуманітарна і соціальна сфера, зовнішньоекономічна діяльність, персоналії) кожен район Кіровоградщини. «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» – змальовує сучасне обличчя регіону та має велике значення для розвитку сучасної регіоналістики. У цьому виданні вперше зроблено спробу не лише описати регіон, але й розповісти про славетних уродженців області та видатних людей, чия доля так чи інакше пов'язана з краєм. Книга містить великий ілюстративний матеріал.

Окремо наведений історіографічний аналіз доводить, що досліджено багато сторінок історії нашого краю, які були висвітлені місцевими краєзнавцями. Однак праці, яка б давала цілісну характеристику історії краю у поєднанні зі шкільним курсом історії, на жаль, ще не було. Тому автори поставили собі за мету доповнити та систематизувати окремі результати дослідження, щоб вони спробували дати повнішу картину історичного минулого нашого краю.

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

§ 1. Стежками прадавніх людей.
Наш край у найдавніші часи (до Київської Русі)

Згадай:

1. Що вивчає історія України?
2. Яке значення має вивчення історії рідного краю?
3. З'ясуй поняття «історичне джерело», «археологічна культура».
4. На основі яких джерел вивчається давня історія України, історія краю?
5. Як рахувати роки в історії?

ВСТУП

Історія – це зв'язок між минулим і сьогоденням, це важлива наука про суспільство. Археологічні дослідження допоможуть встановити перші відомості про наших предків. Кожне слово правди про історію рідного краю – було воно за найдавніших часів чи за періоду Київської Русі – пройшло через період незвіданого, недослідженого і є скарбом для жителів Олександрівщини. Перший етап в історії розвитку людства – це первісне суспільство, яке поділяється у відповідності до вміння виготовляти знаряддя праці на віки.

Кожен період відповідає певним змінам у господарстві, суспільному устрої, ідеологічним уявленням, зовнішності давньої людини.

ОЛЕКСАНДРІВКА В ДОПИСЕМНИЙ ПЕРІОД

Територія нашого краю в дописемний період за географічною характеристикою стала материком. У верхній вапняковий період, палеоген, в атмосферу Землі проник гігантський метеорит. Внаслідок його падіння (територія сучасного с. Бовтишка) утворився величезний кратер діаметром 20–25 км. У результаті падіння метеорита утворилось родовище горючих сланців. У самому центрі Бовтиської западини розташована Олександрівка.

Хронологічна таблиця найдавнішої історії України

Назви періодів	Хронологічні рамки періодів	Форми господарства та основні риси матеріальної культури відповідного періоду
Давній кам'яний вік (палеоліт)	700–10 тисяч років до н. е.	Поява первісної людини на українських землях. Мисливство, рибальство, збиральництво, виробництво найпростіших кам'яних знарядь праці, освоєння вогню. Кочування окремими колективами
Середній кам'яний вік (мезоліт)	X–VI тисячоліття до н. е.	Виробництво складніших кам'яних знарядь праці, відкриті стоянки куренями. Об'єднання людей в роди
Мідно-кам'яний вік (енеоліт)	IV–III тисячоліття до н. е.	Початок використання металів – міді та олова. Союзи племен
Бронзовий вік	II – поч. I тисячоліття до н. е.	Початок одомашнення коней, мисливство, рибальство, перші вози, дерев'яні плуги з залізним лемешем, серпи, коси, хати і землянки, перші городища
Залізний вік	Від I тисячоліття до н. е.	Обробка заліза, бронзи і золота; хати, городища й селища. Державна організація людей

Бовтиська западина

Зуб мамонта

Ріг тура

*Іван
Данилович
Петренко,
краєзнавець*

Знахідки підтверджують, що в льодовиковий період кордон його зледеніння проходив північніше Олександрівки по лінії Бірки–Омельгород–Триліси.

Льодовик відступав, а з часом тут з'явилися стада мамонтів. Висота цих тварин досягла 2,5–3,5 метра. Один із зубів мамонта знаходиться в Олександрівському краєзнавчому музеї, його довжина становить 22 см та має вагу 2 кг 780 грамів. На зміну мамонтам прийшли кабани, тури та інші тварини. Ріг тура було знайдено неподалік с. Бірки.

КАМ'ЯНИЙ ВІК. ПАЛЕОЛІТ

На основі археологічних знахідок можна доводити, що перша людина на території нинішнього Олександрівського району з'явилась у добу пізнього палеоліту – 10–12 тисяч років тому, коли відступило найбільше в Європі Дніпровське зледеніння.

На місцях проживання людини цього періоду (села Стримівка, Івангород, Любомирка) знайдені грубо оброблені кам'яні зубила, скребки, сокири, молотки, зернотерки. Люди в період палеоліту збирали плоди, ягоди, молюсків, комах, яйця птахів, полювали на тварин. Вони добре знали вогонь. Наприкінці палеоліту значно вдосконалились знаряддя праці для обробітку шкіри, кісток і дерева та мисливська зброя. Суттєво змінився й зовнішній вигляд самої людини: саме тоді сформувалась сучасна людина, цілком схожа на нас (людина розумна – *Homo sapiens*).

НЕОЛІТ

У період неоліту – віку міді та бронзи тут жили племена ямної та катакомбної культур. У південних районах Олександрівки було знайдено місцевим краєзнавцем І. Д. Петренком

череп людини, якому п'ять тисяч років. Череп належить двадцятирічній дівчині, яка загинула від удару тупим предметом.

Глибокі зрушення в господарстві умовно називають «неолітичною революцією». Її зміст полягає в переході людини від привласнювального (збиральництво, мисливство) до відтворюючого господарства (землеробство, скотарство).

У неолітичні часи люди перейшли до осідлості, навчилися шліфувати, свердлили, пиляти камінь. Продовжувалося одомашнення тварин, було приручено корову, козу. Основними рослинними культурами людей були пшениця, жито, ячмінь, овес, просо. Померлих людей спалювали на вогнищах або ховали в могилах. Поруч з небіжчиком клали найпотрібніші в житті речі, іноді ставили їм страви. Це свідчить про те, що люди вірили в потойбічне життя.

ЕНЕОЛІТ

Для періоду енеоліту характерними були речі, виготовлені як з каменю, так і з міді та бронзи (сплаву міді з оловом чи свинцем). Цей період тривав 4-3 тисячі років до н. е. Засто-

*Череп
доісторичної
дівчини*

*Скіфський
посуд*

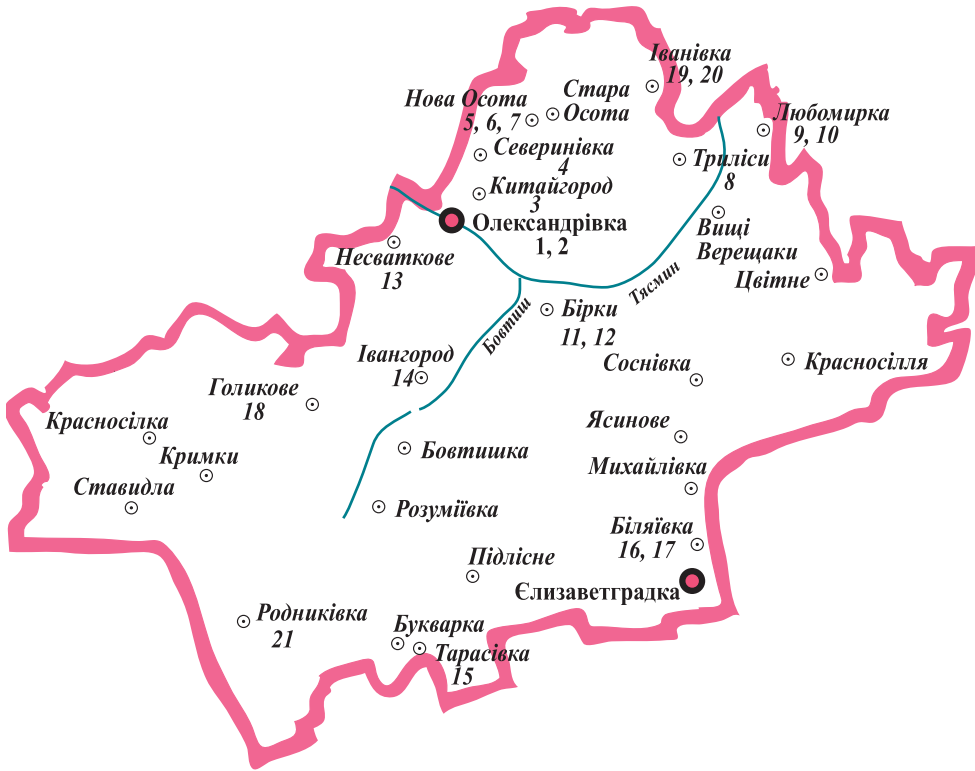
Фрагменти глиняного посуду черняхівської культури

сування удосконалених знарядь праці дало розвиток ремісництву та землеробству. Сучасними дослідниками була відкрита трипільська культура – найбільш поширена на території нинішньої України в IV – першій половині III тисячоліття до н. е. Залишки одного з поселень трипільської культури розкопані поблизу с. Володимирівка на високому правому березі р. Синюха на Кіровоградщині. Його розміри становлять 800×900 м. Тут виявлено останки понад 200 жителів, котрі були розташовані по кількох концентричних колах. Житло займало прямокутний глинобитний майданчик розмірами 14×4,5 м. Перегородка поділяла житло на два приміщення–кімнати. У кожному була колоподібна піч розміром в основі 2×2 м.

На території сусіднього Новомиргородського району перше поселення трипільської культури знайдено біля с. Андріївка, яке було відкрито археологом С. С. Гамченком у 1928 році. Поселення площею близько 50 га розташоване на мисоподібному виступі на правому березі р. Гептурка. На жаль, воно майже знищене постійною оранкою та земляними роботами.

БРОНЗОВИЙ ТА ЗАЛІЗНИЙ ВІКИ

Доба бронзи – останній великий період первісного суспільства. В цей період почали виробляти знаряддя праці й зброю з бронзи (міді та олова). Бронзовий вік характеризується піднесенням землеробства, тваринни-

1, 2 – смт Олександрівка:

- а) скіфське – V–II ст. до Р. Х.
- б) скіфське – V–II ст. до Р. Х.

3 – с. Китайгород:

- а) скіфське – V–II ст. до Р. Х.

4 – с. Северинівка:

- а) черняхівське поселення II–VII ст. н. е.

5, 6, 7 – с. Нова Осота:

- а) поселення епохи ранньої бронзи
- б) скіфське поселення V–II ст. до н. е.
- в) скіфські поселення V–II ст. до н. е.

8 – с. Триліси:

- а) черняхівське поселення II–VII ст. н. е.

9, 10 – с. Любомирка:

- а) скіфське поселення VII–II ст. до н. е. (пам'ятка історії державного значення)

11, 12 – с. Бірки:

- а) поселення XII–XIII ст. (місто Бірград)
- б) скіфські поселення VII ст. до н. е.

13 – с. Несваткове:

- а) скіфське поселення V–II ст. до н. е.

14 – с. Івангород:

- а) поселення черняхівської культури II–VII ст. н. е.

15 – с. Тарасівка:

- а) скіфське поселення VIII ст. до н. е.

16, 17 – с. Біляївка:

- а) поселення пеньківської культури VII–IX ст. н. е.
- б) скіфське поселення VII ст. до н. е.

18 – с. Голикове:

- а) скіфське поселення V–II ст. до н. е.

19, 20 – с. Іванівка:

- а) скіфське поселення V–II ст. до н. е.
- б) скіфське поселення V–II ст. до н. е.

21 – с. Родниківка:

- а) залишки фортечного валу – фортеця XVIII ст.

Археологічні розкопки в Олександрівському районі

цтва, ремесел, розвитком торгівлі, удосконаленням транспортних засобів – возів, кибиток.

В Олександрівському краєзнавчому музеї зберігаються реплікації посуду періоду середньої бронзи, що характеризує племена ямної, катакомбної культур, які жили на території району.

Племена ямної та катакомбної культур змішались між собою та вели кочовий спосіб життя. Їм на зміну прийшли племена чорноліської культури (X–VIII ст. до н. е.), поселення яких відкрито біля сіл Нова Осота і Китайгород.

СКІФИ ТА САРМАТИ

У добу раннього заліза, починаючи з VII ст. до н. е., територію заселяли скіфи-орачі (поселення між Олександрівкою, Біляївкою, Родниківкою, Новою Осотою, Бовтишкою, Любомиркою, Несватковим, Китайгородом, Іванівкою, Тарасівкою, Ясинуваткою, Голиковим, Івангородом).

Починаючи з III–II ст. до н. е., частина сарматських племен витіснила скіфів з басейну р. Тясмин. Після скіфів залишилися рештки глиняного посуду, стріли та інші предмети, які знайдені в самому центрі Олександрівки. У с. Несваткове знайдено меч та намистинки. Досліджуючи скіфське поселення біля с. Любомирка, дослідник І. Д. Петренко виявив, що давнє житло було прямокутне (6×8 м) та збудоване з глини. Воно нагадує український будинок. Скіфи-орачі вели активну торгівлю з античними державами. Найбільш ранній предмет античного імпорту відноситься до другої чверті VII ст. до н. е. На глиняному посуді родосько-іонічного центру з кургану біля с. Бовтишка зображений собака, який наздоганяє гірського козла.

Глиняний посуд скіфської доби

Сліди сарматів знайдено неподалік від Олександрівки в с. Нова Осота, Стара Осота, Цвітне, Ружичеве. У багатьох поселеннях Олександрівщини поряд зі скіфською зустрічається кераміка черняхівської культури, тому що скіфи-орачі і є носіями черняхівської культури. Залишки предметів черняхівської культури знайдено біля с. Івангород, в Михайлівці, Родниківці, Кримках, Несватковому.

Досліджуючи історію нашого краю, І. І. Фундуклій висловив думку, що у Кримках існували великі поселення. Це стверджує знайдена могила круглої форми з круглими верхами, а також дві групи могил різної величини, при розкопках яких знайдено багато перепаленої глини і кісток. Дослідник виявив, що біля Кримок, над крутим уривчастим ярмом знаходиться напівкругле підвищене місце, що називається городком. Це відгалуження природного яру, а не витвір людських рук. Поблизу городка в той час часто викопували вугілля, перепалені кістки, розбитий посуд, знайшли кілька залізних стріл. З іншого боку городка знайшли вугілля, черепи, шліфований корал і римську монету з зображенням Фавстіни, дружини імператора Марка Аврелія. У Кримках виявлено ранньослов'янське поховання черняхівської культури (II–VII ст.).

! ВИСНОВКИ

Найдавніші люди на території Олександрівського району з'явилися у період пізнього палеоліту. Про це свідчать археологічні розкопки місцевих краєзнавців. На території нашого краю знайдено сліди людей періоду неоліту, ямної, катакомбної, черняхівської культур.

Численні знахідки стверджують існування на території Олександрівщини скіфів-орачів.

? Перевір себе:

1. На які періоди поділяється найдавніша історія нашого краю?
2. Що було характерним для доісторичного періоду на території Олександрівщини?
3. Визнач на карті найдавніші поселення людей:
  - періоду палеоліту,
  - періоду неоліту,

- періоду бронзового та залізного віку,
  - скіфи-орачі.
4. Назви основні заняття первісних людей.
  5. Доведи, користуючись документом, що на території нашого краю жили скіфи-орачі.

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

«Кургани або могили на території району»

І. Д. Петренко. 28.05.2005 року

«На території Олександрівського району, серед полів, височать *кургани*, або, як кажуть у народі, могили – німі свідки багатотисячолітньої історії українського народу. Нині їх в районі близько ста, хоча в дійсності їх було в кілька разів більше – час та, головне, господарська діяльність людини призвели до загибелі значної кількості з них. Процес руйнування *курганів* триває й сьогодні. Деякі з *курганів* розташовані по-одиноці, більшість – великими, в кілька десятків, групами. Групи *курганів* утворюють курганні поля, або давні кладовища наших далеких пращурів. *Кургани*, в більшості випадків, розташовані на підвищеннях, або вододілах, і домінують, тобто панують над прилеглими територіями. У такий спосіб наші попередники реалізовували свої релігійні вірування. Проте деякі *кургани* розташовані і в долинах річок, зокрема Тясмину. Однак таких одиниці. Найбільші курганні *поля* виявлені між Бірками, Івангородом та Олександрівкою (22 кургани), біля Нової та Старої Осоти, між Любомиркою та Матвіївкою (Чигиринський район), між Красносіллям та Михайлівкою тощо. Ці *кургани* споруджувалися у період з III тис. до Р. Х. і до II ст. н. е. і багато з них є ровесниками єгипетських пірамід, з тією лише різницею, що наші *кургани* насипалися землею висотою в десятки метрів, а єгипетські піраміди будувалися з каменю. В розташуванні *курганів* є ще одна закономірність – кількість *курганів* різко зростає на північний схід району і різко зменшується на південний захід. Так, біля Старої Осоти *курганів* більше двадцяти, а біля Родниківки – два. Біля Любомирки понад двадцять, біля Бовтишки – один. Розгадка цьому така: в Холодному Яру у V–II ст. до Р. Х. існувало одне з найбільших в Україні скіфських городищ, яке було своєрідним адміністративним центром усього Потясминня. Кількість жителів того часу зменшувалася від віддаленості від Мотрониного городища, в якому люди, на випадок небезпеки, знаходили порятунок. З чого складаються *кургани*? По-перше, з високого земляного насипу. По-друге, з поховальної камери, де знаходився покійник. Інколи таких поховальних ка-

мер було кілька: їх робили вже наступники, використовуючи вже збудований *курган*, і як місце поховання для свого небіжчика. По формі *кургану* можна визначити хто, який народ його спорудив. Так, у нашому районі його споруджувало плем'я пастухів (три тисячі років тому) та скіфи (V–II ст. до Р. Х.). Після скіфів традиція поховання у *курганах* згасає. Ці *кургани*, всупереч поширеному віруванню, ніякого відношення до козацтва не мають. Це всього лиш поширений міф. Правильно буде говорити «скіфська могила», а не «козацька». Дуже прикро, що майже всі *кургани* пограбовані ще дві тисячі років тому. *Кургани* племені пастухів взагалі бідні – крім кістяка покійного в них більше нічого не було. Отже, *кургани* – наше історичне надбання та свідчать про велике історичне минуле українського народу».

Документ № 2

«Археологічні дослідження району та археологічні розкопки поселення біля с. Біляївка Олександрівського району Кіровоградської області»

І. Д. Петренко. 09.01.2005 року

«Південнодніпровською слов'янською експедицією Інституту археології АН УРСР влітку 1982 р. досліджувалось поселення черняхівським (II–VII ст. н. е.) і пеньківським (VII–VIII ст. н. е.) культурними шарами біля с. Біляївка. Пам'ятку було відкрито місцевим краєзнавцем І. Д. Петренком та учнями Івангородської середньої школи М. Ткачем, О. Деренковим, В. Бенедесюком, М. Поповим та іншими у 1980 р. Під час земляних робіт бульдозер вигорнув значний масив землі з численною керамікою, яка була знайдена та досліджена членами археологічного гуртка, яким керував учитель історії Івангородської середньої школи І. Д. Петренко. Пізніше знахідки були відіслані до Києва, в Інститут археології. Спеціалісти-археологи М. Брайчевський, О. Приходнюк навесні 1982 року вїхали до с. Біляївка і провели попередні розвідки на місці знахідок, датувавши кераміку II–VIII ст. н. е. Поселення було визначене перспективним для археологічних розкопок та занесене в план роботи Інституту археології на 1982 рік. Влітку цього ж року археологічна експедиція, до складу якої ввійшли 50 студентів-практикантів історичних факультетів Кіровоградського педагогічного інституту та Запорізького університету, розпочала планові розкопки поселення. Очолив експедицію кандидат історичних наук О. Приходнюк. Поселення розташоване в 250 м на південний схід від села, на лівому боці Біляївського яру, на дні якого споруджене штучне озеро. Пам'ятка не залишає сумніву і вкотре доводить: на цю землю ми нізвідки не прийшли і нікуди не підемо. Ця земля з ріка-

ми, полями та лісами дана нам Богом, займає площу близько 250×70 м та знаходиться на висоті 15 м від його рівня. З верхів'я яру в далекі часи витікало джерело, яке нині замулене. Археологами було досліджено близько 300 кв. м площі, де виявлено чотири житла, одну господарчу споруду, дев'ять господарчих ям, три вогнища, що відносяться до черняхівської культури (II–VII ст. н. е.). Крім того, розкопано два житла і одну господарчу яму пеньківської культури (VII–VIII ст. н. е.). Типовими знахідками були фрагменти гончарної черняхівської кераміки, перепалене каміння, кістки тварин, ліпна кераміка, попіл.

Першим було розкопане типове тогочасне житло слов'ян, яке мало розміри 3,7×3 м, глибиною 1,2 м, тобто було фактично напівземлянкою. Майже в центрі житла знаходилося вогнище овальної форми діаметром 0,9 м, яке підносилося над долівкою на 0,2 м. У попілі вогнища знайдено велику кількість битого посуду, обпалених кісток тварин, металеве долото, уламки амфор, чорнолощеного посуду походженням з Греції та Криму. За наявністю кісток, які були виявлені під час розкопок, учені визначили тварин, якими володіли жителі поселення. Так от, на частині розкопаного поселення, поруч з людьми, жило 11 голів биків, 7 овець і кіз, 5 коней, 2 собаки і 2 свиней. Досить цікавими знахідками були залишки від ткацьких верстатів, знарядь виготовлення глиняного посуду, металевих ножів та столярних знарядь на залишках інших жител.

Учені сходяться на тому, що черняхівській археологічній культурі відповідає слов'янська народність антів, яка відома з численних літописних джерел. Анти вели запеклу боротьбу з германськими племенами, зокрема готами, які на той час заселяли сучасний Південь України. Анти, яких вважають прямими попередниками сучасних українців, мешкали кілька сотень років на даній території, зокрема, поблизу сучасного села Біляївка Олександрівського району та на більшій території Правобережної України.

Невідомо, з яких причин, можливо, під тиском войовничих кочових племен анти вимушені були залишити сучасну територію нашого району. Однак раніше обжиті місця зайняли представники іншої культури, яку археологи називають пеньківською. Спосіб життя населення пеньківської культури майже нічим не відрізнявся від життя антів: той самий тип напівземлянкових жител, такий же спосіб приготування на вогнищах їжі, ті ж самі свійські тварини. Однак спосіб виготовлення посуду став іншим. Посуд антів був дуже досконалим та високохудожнім, виготовлявся на гончарному крузі, мав цікавий орнамент, тонкі стінки, був різноманітним. Посуд же представників пеньківської культури, які жили у VII-VIII ст. н. е., тобто вже після антів, був надзвичайно грубим, стінки

були товстими, орнамент відсутній, асортимент дуже бідний і, що головне, цей посуд виготовлявся не на гончарному крузі, а ліпився вручну. Що трапилось, чому наступники антів втратили такий важливий технологічний винахід як гончарний круг?

Відповіді на це запитання немає й до цього часу. Однак археологічні розкопки неспростовно довели, що за кілька сот метрів від сучасного села Біляївка Олександрівського району 1800–1100 років тому жили землероби і скотарі, предки сучасних українців.

Площа поселення становить понад 1,5 кв. км. Археологами розкопано площу в 300 кв. м, тобто лише п'яту частину стародавнього села. Вже під час розкопок, коли мені ввечері доводилося залишати табір археологів, прямувати стежкою навпростець від с. Біляївка до с. Омельгород, прямуючи і на Олександрівку, на другому, правому боці Біляївського яру, який нині заріс чагаром, вдалося знайти у великій кількості скіфську кераміку, яка датується I–II ст. до н. е. Тобто фактично яр з джерелом, який знаходиться біля с. Біляївка, люди заселили ще 2,5 тисячі років тому і беззмінно проживають тут і донині. І хоча на сьогодні в Біляївці лише кілька десятків жителів, історія цього села є дуже давньою та типовою для більшості населених пунктів району: перші люди, одного разу оселившись на цій землі, вже ніколи її не залишали».

Основні події в історії Олександрівщини:

1. X–VIII тис. до н. е. – перші поселення первісної людини.
2. X–VII ст. до н. е. – існування поселень чорноліської культури поблизу сіл Нова Осота і Китайгород.
3. VII–II ст. до н. е. – існування скіфів-орачів.
4. III ст. до н. е. – існування сарматських племен поблизу Цвітного, Нової Осоти, Старої Осоти.
5. II–VII ст. – існували поселення черняхівської культури.

Згадай:

1. Як розселялись східнослов'янські племена напередодні утворення держави?
2. Склади розповідь про перших київських князів.
3. Київська Русь за князювання Ольги та Святослава.
4. Володимир Великий та запровадження християнства на Русі.
5. Ярослав Мудрий та «Руська правда».
6. Монголо-татарська навала.

ВСТУП

Руська земля утворилася внаслідок державного об'єднання східнослов'янських племен в середині I тисячоліття н. е. На весь світ славилася вона своєю природою і багатством. «О незрівнянна земле Руська», – з гордістю писав літописець у «Повісті временних літ», – якою тільки красою, багатствами ти не наділена: багатьма озерами, прозорими річками і джерелами, горами крутими, пагорбами високими, дібровами пишними, полями чудовими, звіриною різноманітною, птицею незліченною, містами великими, селами дивними...».

Такою у IX–XI ст. була наша земля, де проживали наші предки-поляни.

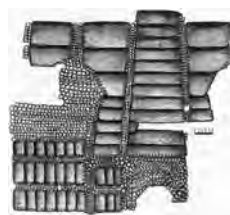
ЗЕМЛЯНІ ВАЛИ – ЗГАДКА ПРО БОЙОВІ ПОХОДИ

Перші дослідники старовини І. Фундуклій та М. Грабовський звернули увагу, що на території нашого краю збереглися давні земляні споруди – вали. Висота їх досягала 3-4 метра, ширина 708 метрів. Цікаво, що вал завжди супроводжується ровом, цей рів знаходиться на одному й тому ж боці, протилежному до Києва. В давніх літописах згадуються земляні вали на київській та переяславській землях.

У народі земляні вали називають змійовими. Народні пере-

кази пов'язують їх походження з подвигом богатыря Кирила Кожум'яки. Коли богатыр запряг змія у велетенський плуг і примусив його орати землю. Борозна, що була викинута плугом, і склала змійові вали.

В образі змія втілені темні сили – нападники-печеніги, а в образі богатыря – народ, що боровся з ворогом, оберігав кордони рідної землі, оточені змійовими валами. Підтвердженням цьому є залишки кольчуг та зброя дружинників, що знайдені олександрівським вчителем І. Д. Петренком.

*Залишки
кольчуги
давньоруського
богатыря*

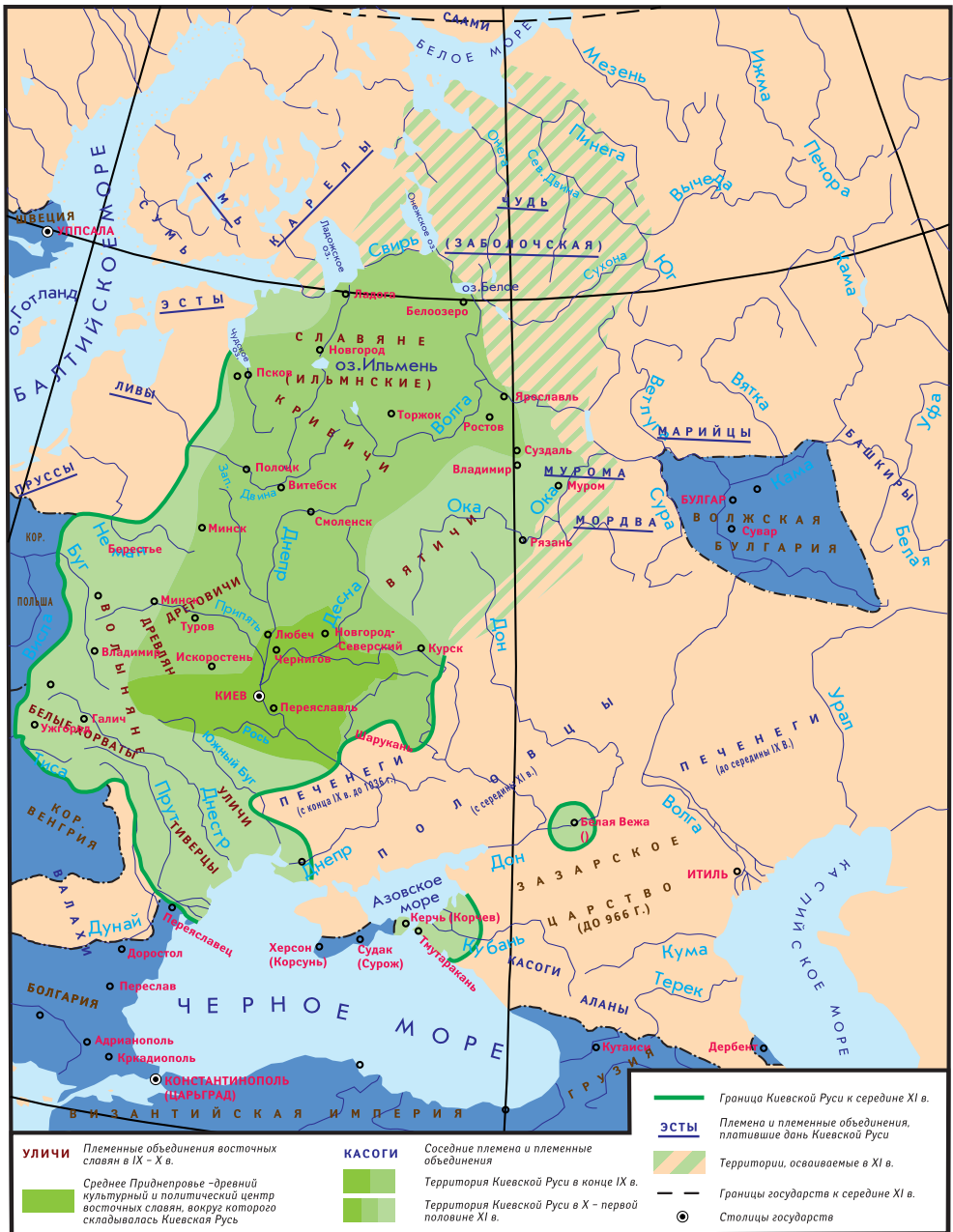
ПЕРШІ ЗГАДКИ ПРО УКРАЇНУ ТА НАШ КРАЙ У «ЛІТОПИСІ РУСЬКОМУ»

З утворенням давньоруської держави наша територія опинилася на її південних кордонах.

Перша згадка про Україну в «Літописі руському» говорить, що: «У рік 6695 (1187) наду-

Кирило Кожум'яка. Малюнок Ігора Нагірного

Київська Русь у IX – на початку XII століття

мав князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців... І їхали вони в напад без возів».

Перші літописні згадки про край належать 1190 р. і пов'язані з перебуванням на Тясміні руських князів Святослава і Рюрика та з набігом половців на град Боровий. Існує гіпотеза, що град Боровий – це нинішнє с. Бірки Олександрівського району.

«Того ж року Святослав зі сватом Рюриком, утишивши землю Руську, а половців підкоривши під волю свою і порадившись, пішли удвох на лови по Дніпру в човнах на устях Тясмину, і тут, лови діявши, наловили безліч звірів. ...Восени 1190 року половці «напали зненацька на город Чюрнаїв, і острог взяли, і двір спалили, і статок весь забрали... а поїхавши звідти, вони отаборились по річках Висях і, давши перепочити коням, поїхали до (города) Борового».

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ ІГО

Монголо-татарські орди, наче вогняний смерч, пронеслися краєм, зруйнувавши все, зокрема град Боровий (с. Бірки).

Територією району пролягав Чорний шлях, яким татари чинили набіги на Київську Русь. Татари вщент спалили с. Босівка, яке існувало на місці теперішнього с. Триліси. Люди, що залишились живими, відродили зруйноване поселення. Більш відкриті сліди було залишено монголо-татарами у сусідньому, Знам'янському районі.

Землі Знам'янського району у ті часи на півночі прилягали до Київського удільного князівства, створеного у 30-х роках XII ст., сама ж територія відійшла до Половецького ханства, яке в другій половині XII ст. хан Кончак перетворив у могутню державу.

У першій половині XIII ст. монголо-татарські завойовники розбили розрізнені війська руських князів і розгромили Половецьке ханство. У 1243 році хан Батий заснував величезну імперію – Золоту Орду, і Половецьке ханство було поглинуте нею. Улусом, розташованим між Дністром і Дніпром, керував темник Куремса, внук хана Джучі (у 1258 році). Замість нього був призначений темник Бурундай.

Їх іменами і називався улус, до складу якого входила територія Знам'янського району.

До наших днів збереглися назви населених пунктів, що по-

ходять від татарських назв: Китайгород, Івангород. Існує припущення, що ці назви пішли від часів господарювання Орди у нашому краї.

! ВИСНОВКИ

До 40-х років XIII ст. Київ залишався великим містом, а сама Київська земля – однією з найбільших заселених і була досить сильною економічно. Місцевість, де ми з вами проживаємо, в I тис. н. е. згадується в багатьох літописах. Ці історичні факти вказують на те, що в той час це була велика територія, заповнена лісовими масивами, і лежала вона на краю земель Київської Русі.

? Перевір себе:

1. Покажи на карті кордони Київської землі.
2. Які були перші літописні пам'ятки про наш край?
3. Які археологічні знахідки розповідають про період Київської Русі?
4. Доведи, що набіги монголо-татар були в нашому краї.

ДОКУМЕНТИ:

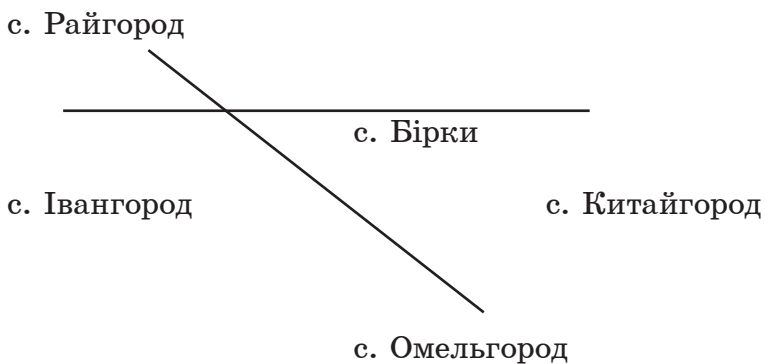
«Що значать «городі» в нашому районі?»

І. Д. Петренко. 28.08.2005 року

«У XII–XIII ст. територія нашого району (його північна та центральна частини) входила до складу могутньої тогочасної європейської держави – Київської Русі-України. Цьому є кілька підтверджень. По-перше, між селами Бірки та Івангород, на високому лівому березі р. Дунайка, лівої притоки р. Бовтиш, учнями Івангородської школи на початку 80-х років минулого століття вдалося відкрити слов'янське поселення XII–XIII ст. Цей факт підтвердили в Інституті археології АН України (проф. Д. Я. Телегін). Учені дослідили зразки кераміки з цього поселення і датували його періодом раннього середньовіччя. На цей час припадає розквіт могутності тогочасної держави. Чому, з якою метою слов'яни заснували тут поселення, яке займало площу в кілька гектарів та знаходилося в безпосередній близькості від володінь половців? Незаперечно, що це поселення відіграло роль фортеці, яка захищала південні кордони Київської держави від набігів кочівників. У ті часи такі фортеці називалися «городáми». Їх засновували ве-

ликі князі київські. Слово «*гóрод*» у давній українській мові до монгольської доби вживалося на позначення населених пунктів, які були огорожені і певним чином укріплені. Укріплення *городів* потребувало часу і зусиль: оборонний вал укладався як стіна, з кутами, баштами, бійницями. Стіни були частково дерев'яними, частково кам'яними. У Київській Русі-Україні таких обгороджених і укріплених маленьких фортець було багато. Не дивно, що скандинави називали Україну-Русь *Гардарикою* – «країною укріплень». Сліди цих «*городів*» збереглися у власних назвах населених пунктів нашого району. Так, деякі сучасні села нашого району мають закінчення «*город*»: Івангород, Китайгород, Омельгород. По течії Тясмину, в межах сучасного Кам'янського району Черкаської області, знаходиться с. Райгород. Дуже часто у краєзнавчій літературі можна зустріти один «город» – Біргород. Мабуть, небезпідставно сучасне с. Бірки так називають і місцеві жителі, і краєзнавці. Погляньте на карту району: чи не впадає у вічі певна закономірність у розташуванні цих «*городів*»? Так, у верхній течії Тясмину знаходиться Омельгород; на правій притоці Тясмину річці Сорока (тепер – з пересохлим руслом) – с. Китайгород; на лівій притоці Тясмину – р. Бовтиш знаходиться Івангород; вище за течією Тясмину – с. Райгород. Біля самого Тясмину – в центрі цієї загадкової системи «*городів*» – с. Бірки (загадковий Біргород). Матеріальні сліди одного з «*городів*» знайдено поблизу с. Бірки. За ці 800 років сліди інших «*городів*», можливо, і загубилися, але не в пам'яті народу. Адже і до сьогодні ця унікальна мережа «*городів*» збереглася як назва населених пунктів Олександрівського району.

Цікаві дослідження походження назв поселень України зробив учений А. П. Коваль. З посиланням на його розвідки назву сучасного села Омельгород можна тлумачити так: *омель* або *омельник* в давньоукраїнській мові означало птахолов, або з тюркської – територія, що належить якомусь *вміну* (правителю). Зрозуміло, що Китайгород заснували не китайці. Була *кита* – «плетениця з лози», «тин». Перед тим, як побудувати кам'яну стіну фортеці, на її місці ставили *киту* – плетеницю з лози, яку закидали камінням впереміж з розчином. Після спорудження стіни *киту* знімали, а назва залишилася. Райгород не має відношення до раю у нашому розумінні. Рай – це скандинавське *рама* – «межа», «кордон», «рубіж», а Райгород – прикордонне, рубіжне укріплення. Впадає у річку Бовтиш на околиці Івангорода міленька (тепер) річечка Дунайка. В основі цього слова – корінь *дана*, *дуна*, *дон*, що в давній українській мові означало «вода», «річка». Ось скільки «слідів» залишила нам колись могутня європейська держава Русь-Україна. А ось схема розташування «*городів*» по річці Тясмин та її притоках.

Основні події в історії Олександрівщини:

1. X–XII ст. – поява «городів» на території нашого краю.
2. 1190 рік – київські князі Святослав і Рюрик полювали на звірину понад Тясмином.
3. Середина XIII ст. – монголо-татарська навала у нашому краї.

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

§ 3. Під владою Польщі.
Наш край у XIV – першій половині XVI ст.

Згадай:

1. Розкажи про формування Галицько-Волинського князівства.
2. До яких держав входили українські землі наприкінці XV ст.?
3. Яким було становище українських земель у складі Великого князівства Литовського?
4. Що спричинило загарбання українських земель сусідніми державами?
5. Покажи на карті кордони Київської землі.

ВСТУП

У XIV – першій половині XVI ст. склалися головні риси української народності та її ознаки: визначилася територія розселення українців і утвердилася її назва – Україна.

У цей період майже всі українські землі (за винятком Закарпаття та Буковини) були поділені між Польщею та Литвою. Політичне й громадське життя в литовській державі дуже скоро засвоювало собі форми польського ладу, тому життя в обох державах, сполучених спільною династією й цілим рядом уній, розвивалось у більш-менш однакових умовах.

ПРИПЛИВИ ТА ВІДПЛИВИ ЗАСЕЛЕННЯ НАШОГО КРАЮ

На малозаселені простори земель сучасної Олександрівщини у XIV-XV ст. посилилась спустошлива хвиля нападів іноземних поневолювачів.

Археологи доводять, що на території сучасної Кіровоградщини спостерігалися припливи і відпливи населення, або ж міграція. При цьому:

1) за «припливів» – населення складалося не лише з нових прийшлих, а й з корінного населення, що мешкало тут майже безперервно ще з часів Київської Русі;

2) за «відпливів» – землі покидало не все населення. Більша його частина залишалася на місці;

3) усі «припливи» і «відпливи» населення були обумовлені, з одного боку, межуванням цих земель з войовничими народами, а з іншого – відсутністю надійного захисту, що, в свою чергу, вело до того, що дана територія залишалася малозаселеною. «Дике поле» – так називають наш край дослідники.

Зважаючи на постійні ворожі напади та за відсутності надійного захисту, люди самі створили свої збройні сили – козацькі військові загони. Землі сучасної Кіровоградщини стали частиною земель, де на зламі XV-XVI ст. зародилось козацтво.

ЗАХОПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЛИТВОЮ ТА ІНШИМИ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ

Державна роздробленість і золотоординське іго призвели до послаблення зв'язків між землями західної і південно-західної Русі, де здавна формувалися білоруська й українська народності.

Литовська держава, що утворилася між Віслою та Західною Двіною в XIII ст., називалась Великим князівством Литовським, яке протистояло просуванню золотоординських загарбників на північний захід.

У середині XIII ст. литовський князь Міндовг, об'єднавши кілька князівств, створив Литовсько-Руську державу, яка мирним шляхом почала приєднувати підкорені Золотою Ордою і поставлені у васальну залежність руські князівства.

ВХОДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ НАШОГО КРАЮ ДО ЛИТОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У 1362 році на умовах автономного удільного князівства увійшла до Великого князівства Литовського Київська земля. Ординці не могли погодитися з втратою васалів і намагались повернути законність, але в битві при Синіх Водах зазнали поразки від русько-литовського війська, яке очолював великий князь Ольгерд.

Кревською унією 14 серпня 1385 року був оформлений державно-політичний союз Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Острозькою угодою 1392 року закріплена майже автономія Литовсько-Руської держави, правителем якої на той час був великий князь Вітовт. Він провів адміні-

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО (середина XIV – друга половина XV ст.)**

- Територія Великого князівства Литовського у 1341 – 1430 рр.
- Територія Королівства Польського у 1344 – 1466 рр.
- ● Кордони та столиці держав наприкінці XV ст.
- ○ Межі та центри земель наприкінці XIV – початку XV ст.
- Кордон між Великим князівством Литовським і Королівством Польським до їхнього об'єднання у 1569 р.
- Територія, що її було приєднано до Великого князівства Московського у 2-й половині XV ст.
- Шлях вторгнення війська кримського хана Менглі-Гірея, захоплення ним Києва в 1482 р.

Велике князівство Литовське

*Засновник
Литовсько-
Руської держави
князь Міндовг*

*Великий князь
литовський
Ольгерд*

*Правитель
Литовсько-
Руської держави
Вітовт*

стративно-територіальну реформу, за якою Велике князівство Литовське було поділене на області, якими управляли намісники (намісника Київщини було призначено в 1394 році).

У XIV ст. землі на річці Тясмин захопили литовські феодалі.

У 1401 році великий князь Вітовт був змушений піти на укладання нової польсько-литовської унії, а підписана ним 2 жовтня 1413 року Городельська унія передбачала об'єднання Польщі та Литви в єдину державну автономію Литви в її складі, але уніфікацію адміністративно-територіального устрою, запровадження в Литві сейму та посадових осіб на польський кшталт. Таким чином, Литовсько-Руське князівство розділилося на повіти, що управлялися повітовими сеймиками.

У 20-х роках XV ст. великий князь Вітовт вдалими військовими діями проти татар поширив володіння Литви до Чорного моря. Територія теперішньої Олександрівщини та Знам'янщини увійшла до Великого князівства Литовського, хоч до цього часу вона залишалась малозаселеною, що пізніше і дало підставу називати її «Диким полем».

КОЗАЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ «ДИКОГО ПОЛЯ»

У другій половині XV ст. утворене внаслідок розпаду Золотої Орди Кримське ханство (1449), претендуючи на ординську спадщину, почало займати литовські причорноморські володіння.

У 1478 році кримські татари визнали себе підвладними султанській Туреччині, що значно посилювало їх завойовницькі можливості.

У XVI ст. в степах «Дикого поля», яке обіймало і територію нашого сучасного району, почали з'являтися козаки – український військовий і селянський люд, який переходив

на вільні землі, щоб позбутися зростаючого феодального гніту польсько-литовської шляхти.

На початку XVI ст. виникло с. Цвітне, його жителі були козаками.

Козацька колонізація «Дикого поля» проходила в умовах жорстокої боротьби з татаро-турецькими конкурентами.

У 1541 році воєвода київський Пронський ходив переймати кримсько-татарську орду до Нерубаївського лісу. Його територією проходив знаменитий Чорний шлях, яким користувалися кримські татари для військових походів на Правобережну Україну та Київщину, повертав він на захід між верхів'ями Інгульця і Тясмину.

! ВИСНОВКИ

Територія Олександрівського району в XIV – першій половині XVI ст. була територією малозаселеною. Вона входила до складу Великого князівства Литовського. Для захисту від феодалів на території району почав виникати окремо український військовий і селянський люд, який започатковував козаччину у нашому краї.

А після Люблінської унії ці землі перейшли до польських магнатів Любомирських і Яблоновських. Північна частина району відійшла до складу Київського воєводства.

? Перевір себе:

1. Назви причини міграції населення на території нашого краю у XIV-XV ст.
2. Склади оповідання-розповідь: «Як жилося населенню у Великому князівстві Литовському?».
3. Назви причини поселення козаків у нашому краї.
4. Як ти вважаєш: чому територію нашого краю називали «Диким полем»?

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

«Історія України в життєписах найвизначніших її діячів».

М. Костомаров. Львів, 1919 рік

«Гедемінів син, великий князь Ольгерд, розширив українські землі, унаслідок по отцю, він прилучив до своєї держави подільську зем-

лю і вигнав звідти татар. Підвладна йому Русь розділялася між князями, котрих Ольгерд держав у руках.

Литовська держава звалася Литвою, а насправді була чисто українською.

Вітовт подавався в суперечності, думав про самостійність своєї Українсько-Литовської держави, а сам прийняв католицьку віру проти погляду українського народу, що сильно держався за православ'я».

Основні події в історії Олександрівщини:

1. Друга половина XV ст. – селянська колонізація земель по Тясмину, Інгулу та Інгульцю.
2. 1541 рік – воєвода київський Пронський ходив переймати кримсько-татарську орду до Нерубаївського лісу. Тут відбулася битва між татарами і поляками.

*Фрагмент битви між татарами й поляками 1541 року.
Малюнок Оксани Закревської*

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

§ 4. Козацький буревій.

Наш край у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Згадай:

1. Пригадай, внаслідок яких обставин українські землі потрапляли під владу Великого князівства Литовського.
2. Покажи на карті землі, якими володіло Велике князівство Литовське в Україні.
3. Яке значення мала битва на Синіх Водах?
4. Дай опис історичного портрета великого князя Міндовга:
  - а) якими якостями князя володів Міндовг?
  - б) які події пов'язані з діяльністю великого князя на нашій території?

ВСТУП

Невелика Литва включала до своєї держави землі сучасних Білорусії та України, що переважали її своєю територією і населенням, природними багатствами. Тому польські магнати і шляхта здавна прагнули об'єднати Велике князівство Литовське з Королівством Польським у одну державу, щоб здобути багатство України.

ЛЮБЛІНЬСКА УНІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ТЕРИТОРІЇ НАШОГО КРАЮ

На спільному сеймі представників обох держав у місті Любліні 1 липня 1569 року було проголошено Люблінську унію, за умовами якої Велике князівство Литовське об'єднувалось із Королівством Польським в єдину державу – Річ Посполиту.

Територія нашого краю згідно з Люблінською унією перейшла до Речі Посполитої.

На українських землях, які відійшли до Речі Посполитої в середині XVI ст., запроваджувався адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. Утворилося шість воєводств: Руське, Бельзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське,

*Герб Київського
воєводства*

*Козацький
ватажок
Северин
Наливайко*

*Коронний
гетьман
Станіслав
Жолкевський*

Київське. На чолі кожного стояли воєводи. Воєводства поділяли на повіти, які очолювали старости та каштеляни. Територія нашого району відійшла до Київського воєводства з центром у м. Києві.

Згідно з Третім Литовським статутом 1588 року селяни, які проживали на землі феодала більше 10 років, ставали кріпаками. Феодали мали право розшукувати і повертати селян-утікачів протягом 10 років. Таким чином, 1588-й – рік запровадження кріпосництва у нашому краї.

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО І НАШ КРАЙ

Історія козаччини у нашому краї пов'язана з Северином Наливайком, який очолив повстання селян, міщан і козаків проти польсько-шляхетського панування.

Під проводом Северина Наливайка повстанці з допомогою міщан 16 жовтня 1594 року визволили місто Брацлав, з'єдналися із запорожцями, заволоділи містом Бар. Уряд Речі Посполитої кинув на придушення повстання в Україні 3-тисячне каральне військо під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського.

Чутянський ліс у 1596 році дав притулок козацькому ватажкові Северину Наливайку, який рятувався тут з військом від польської армії Жолкевського. Найбільшого розмаху повстання Северина Наливайка досягло у 1595-1596 роках. Але війську Жолкевського вдалося схопити Северина Наливайка, закувати в кайдани й відвезти до Варшави, де його страшили.

! ВИСНОВКИ

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. територія нашого краю входила до

Речі Посполитої. Олександрівщина була в складі Київського воєводства з центром у м. Київ.

Та все ж у цей період край залишався малозаселеним. Тут в основному поселялись козаки, що підтверджено археологічними розкопками та письмовими джерелами.

З нашим краєм у цей період пов'язане ім'я Северина Наливайка, який очолив козацьке повстання.

? Перевір себе:

1. Покажи на карті територію нашого краю після Люблінської унії.
2. До якого воєводства входила наша територія?
3. Яке значення мала Люблінська унія для нашого краю?
4. Чому, на твою думку, Северин Наливайко переходував у Чутянському лісі?
5. Чим закінчилось повстання під проводом Северина Наливайка?

ДОКУМЕНТИ:

З історичної пісні про С. Наливайка

Сходилися всі козаки, раду положили
Да на раді на поляків поход присудили.
Розходилися козаки із своєї ради,
Вибирали з-під каменів великі клади.
Клади продавали, самопали купували,
Купували самопали, в похід виступали.

А в Варшаві на раді да судді судили,
Да спалити Наливайка в волю присудили.
Присудили Наливайка да ляхи спалити,
Присудили козаченьки ляхам відомстити.

(Історичні пісні. – К., 1961. – 173 с.)

Основні події в історії Олександрівщини:

1. 1575 рік – під Чорним лісом розташувалася 80-тисячна орда під командуванням кримського хана та семи його синів.
2. 1588 рік – запровадження кріпосництва у нашому краї.
3. 1596 рік – у Чутянському лісі знайшов свій притулок козацький ватажок Северин Наливайко, який рятувався від польської армії.

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

§ 5. Славетними стежками Великого Гетьмана.
Наш край у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Згадай:

1. Назви передумови та причини національно-визвольного руху в Україні у середині XVII ст.
2. Коли була утворена українська козацька держава – Гетьманщина?
3. Опиши особливості життя в Правобережній Україні наприкінці XVII – початку XVIII ст.
4. Охарактеризуй діяльність Івана Мазепи.
5. Склади історичний портрет Пилипа Орлика.

ВСТУП

Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої була одним із визначних періодів в історії нашої країни. Він тісно переплітається з історією нашого краю, землями якого володів Богдан Хмельницький. Його особистою власністю було с. Бірки.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І НАШ КРАЙ

Славний син українського народу, видатний політик і полководець Богдан Хмельницький залишив слід і в історії нашого краю. Малодослідженою сторінкою історії залишається питання щодо землеволодінь самого Богдана Хмельницького на території краю. Саме тут до наданих у 1649 році королівських привілеїв на «Медведовку, Жаботин с слободкою Каменкою и с лесами Бовтишем та Нерубае, замеряя по Черный Ташлык и далее» польський король Ян Казимир у 1652 році жалує у вічне володіння гетьмана, його дружини і дітей по батьківській лінії також «прямою пустынь за Тясмином, от пасеки Хмельницкого, некогда старого, через Ингулец и Черный лес до устья речки Бержка (Бешки) и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки, в Ингул впадающей, лежащую, а в владении нашем королевским будучи» (Акти ЮЗР, т. X, с. 463, 468).

Богдан Хмельницький
Гетьман
Запорозького
роби

Факсиміле
Богдана
Хмельницького

Військова
печатка
Богдана
Хмельницького

Видатний
політик
і полководець
Великий
Гетьман
Богдан
Хмельницький

Не відомо, чи встиг розпорядитися Хмельницький наданими володіннями. Відповідних заповітів або купчих на цю територію не зустрічається. Все, що вдалося знайти, стосується хіба що згадок про пасіку Хмельницького у Чорному лісі, Хмелевий байрак у верхів'ях річки Кільтень та ліс Пристайка Гетьманська на берегах р. Синюха при впадінні Сухого Ташлика. Але останнє пов'язане, очевидно, вже з місцеперебуванням табору Хмельницького на «Ташликах», у 1653 році, де гетьман і отримав сумну звістку з Валахії про загибель старшого сина. Богдан Хмельницький був сильним дипломатом і підтримував добрі стосунки з Польщею, Туреччиною, Росією.

У середині XVII ст. саме у Бірках Великий Гетьман Богдан Хмельницький довів, що він не тільки вправно володіє мечем, а й водночас є тонким політиком.

Посланець путивльського воєводи князя Хилкова в 1652 році писав, що «Гетьман із своїм полком пішов з Чигирин в степ на урочище Борок, недоїздячи Чорного Лісу», «Гетьман пішов з Борок далі річкою Тясмин... до татар».

У період національно-визвольної війни 1652–1654 років Богдан Хмельницький збирав своє військо під Бірками, куди цар турецький надсилає свого посла, запрошуючи його у підданство, але гетьман відмовив.

У серпні 1653 року з Москви прибув царський посол Іван Фомін, посланий у Чигирин до гетьмана для вивідання вістей і для таємних переговорів з писарем Війська Запорозького Іваном Вітовським про зносини гетьмана з Польщею та Туреччиною. Схід до гетьмана відбувався у містечку Бірки. Вперше у листі короля польського гетьмана Станіслава Потоцького, канцлера Стефана Корицького дається перелік усього, що знаходилося на цій території, та яким було господарство.

Російський цар Олексій Михайлович грамотою, складеною 27 березня 1654 року, дарує йому ці території, але тут згадується і містечко Кам'янка. Таким чином, Б. Хмельницький збільшив ці території за рахунок Кам'янки.

ЗНАХІДКИ ПЕРІОДУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В БІРКАХ

Перебування Хмельницького у Бірках підтверджують знахідки, які були виявлені у 2000 році на городі місцевого жителя С. В. Колісника. Це були рештки згорілого житла, що являє собою глинобитний дім, насипаний на материковий пісок. Серед обгорілих шматків глини було знайдено фрагменти пічних кахлів, гончарного посуду, денце скляного посуду гутного виробництва. На кахлях є рельєфний орнамент, виготовлений у народних традиціях різьби по дереву. Знайдено кахлю із геральдичним зображенням. Композиція складається з двох взаємозв'язаних фігур: вершника на коні з шаблею, піднятою в руці, в центрі композиції, та фігури людини, яка тримає коня за вуздечку, – праворуч від вершника. Два верхніх кути та середину нижньої частини кахлі прикрашено розетками зі стилізованого листа.

ЗЕМЛІ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ У СЕРЕДИНІ XVII ст.

З початком Визвольної війни 1649–1654 років польську адміністрацію в Україні було ліквідовано й впрова-

*Пам'ятник Богдану
Хмельницькому в с. Бірки*

*Кяхля з сюжетним
геральдичним
зображенням козацької
епохи з с. Бірки.
Реконструкція
В. Г. Кірмана*

*Костянтин
Ксаверович
Любомирський*

джено полковий адміністративно-територіальний устрій. Значна частина Олександрівського району контролювалася Чигиринським козацьким полком.

Після проголошення Переяславською Радою воз'єднання України з Московською державою спалахнула російсько-польська війна 1654–1667 років. Внаслідок укладання 17 жовтня 1660 р. гетьманом Юрієм Хмельницьким Слободищенського трактату правобережні полки підпали під владу Польщі.

За Андрусівською угодою 9 січня 1667 року, якою закінчилась війна 1654–1667 років, Правобережна Україна, крім Києва, залишилася за Польщею. Запорозька Січ, до вольностей якої входила більша частина території Олександрівського району, перебувала під спільним контролем Польщі та Московії.

У 1667 році згідно з Андрусівською угодою Бірки у складі Правобережної України відійшли під владу польських магнатів Любомирських. Один із нащадків Любомирських служив у російській армії.

Князь Костянтин Ксаверович Любомирський (07.11.1786–04.1870), генерал-майор з 1812 року. Походив із польського княжого роду. Учасник війни з Францією, нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня та золотою шаблею з написом «За хоробрість». Учасник російсько-шведської та російсько-турецької (1806–1812) воєн. Кавалер ордена Св. Володимира 4-го, 3-го ступенів та Св. Анни 2-го та 1-го ступенів. Мав великі земельні наділи в Росії та в Україні, в тому числі й у нашому краї.

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ 1677-1678 РОКІВ

Під час російсько-турецької війни 1677–1681 років на Чигирин були здійснені походи турецько-татарських завойовників. Під час першого

Чигиринського походу (літо 1677 року) 120-тисячна ворожа армія під командуванням Ібрагіма-паші взяла в облогу Чигирин. У тритижневих боях російсько-українське військо, очолюване воеводою Г. Ромадановським і гетьманом І. Самойловичем, завдало ворогам значних втрат і змусило їх панічно відступати з України. В другому Чигиринському поході (влітку 1678 року) 125-тисячне вороже військо під командуванням візира Кара-Мустафи оточило Чигирин і почало його облогу. Виснажена тривалими боями з російсько-українським військом і нападами з тилу запорозьких козаків, очолюваних І. Сірком, турецько-татарська армія, зруйнувавши Чигирин, відступила з України. Шлях ворожої армії пролягав через територію Олександрівщини.

РОЗВИТОК ПОДІЙ ПІСЛЯ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН XVII ст.

13 січня 1681 року був підписаний Бахчисарайський мирний договір, який закріпив Лівобережну Україну та Запорожжя за Московською державою. Обидві сторони домовилися не заселяти землі між Південним Бугом та Дніпром, і територія нашого краю залишалась у малозаселеній зоні.

22 жовтня 1705 року, в результаті тривалих дипломатичних переговорів після російсько-турецької війни 1686–1699 років, був укладений Мережевий трактат, за яким землі нашого краю були закріплені за Військом Запорозьким у складі Росії.

Після поразки у війні з Туреччиною в 1711 р. Росія втратила землі Запорозької Січі, які увійшли до складу Османської імперії. У зв'язку з цим поселення, засновані південніше річки Тясмин, почали занепадати. У 1725 році ці землі почали самовільно заселяти поляки.

До 1728 року вони захопили майже всі українські поселення, що межували з Чигиринським староством, яким тоді управляв князь Я. С. Яблонський. У 1732 році Росія почала повертати собі ці землі з метою швидкого їх заселення. Київському губернатору І. Б. Вейсбаху було доручено оселяти тут втікачів з Польщі та інших переселенців.

Під час війни з Туреччиною (1735–1739) територія нашого краю була майже зовсім спустошена, а населення переведене в Лівобережну Україну за 40 км. Стабільніше заселення нашого району почалося вже після закінчення війни у 1739 році.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

Правобережна Україна майже все XVIII ст. була поглинута гайдамацьким рухом. До гайдамаків нерідко приєднувались і запорозькі козаки. Проте найширшого відгону на терені Кіровоградської області мало найбільше гайдамацьке повстання – апогей гайдамаччини – Коліївщина. Вже навесні 1768 року у північно-східній частині краю, у районі Цибулевого і Цвітного, почали гуртуватися повстанці. Чимало гайдамаків було у загонах М. Залізняка, Г. Саражина, К. Крутя.

З середини 30-х років XVIII ст. Чутянський, Бовтиський і Нерубаївський ліси стали центрами зосередження загонів гайдамаків. На початку 1737 року вони налічували до тисячі осіб і «снували по селах і лісах понад річкою Тясмином». У 1750 році запеклий бій між поляками та гайдамаками відбувся біля Чутянського лісу. На хуторі Литвинівка, біля сучасного Ружечового, стояли гайдамацькі загони Василя Мележики і Марка Мамає. Під час Коліївщини в загоні Семена Неживого було чимало жителів с. Цвітне. Гайдамаки діяли в Бірках, Бовтищі, Ставидлах, Осоті.

Остаточно кінець гайдамацькому руху було покладено лише 1775 року, разом з ліквідацією їхньої основної опори – Січі.

! ВИСНОВКИ

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. територія нашого краю залишалася малозаселеною.

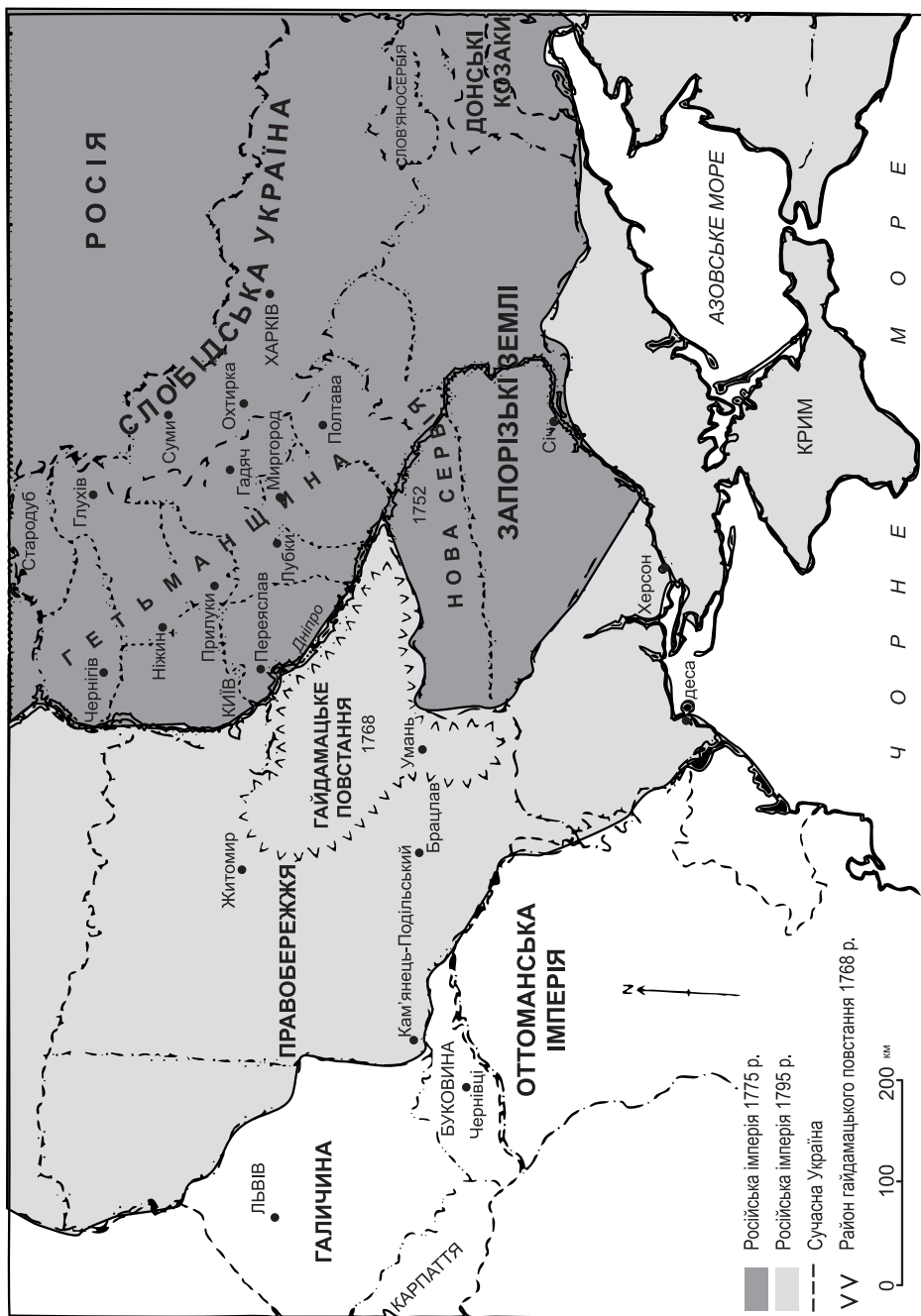
Окремі населені пункти та с. Бірки були у власності Богдана Хмельницького, про що свідчать знахідки місцевих жителів.

Після російсько-турецької війни територія частково заселялась козаками, поляками та вільними поселенцями.

? Перевір себе:

1. Назви історичні джерела, які свідчать про перебування Богдана Хмельницького у нашому краї.
2. Які законодавчі акти середини XVIII ст. вплинули на формування території нашого краю?
3. Які фактори впливали на заселення території Олександрівщини після російсько-турецьких війн?
4. Які історичні пам'ятки свідчать про розвиток гайдамацького руху на землях сучасного Олександрівського району?

Гайдамацьке повстання

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

Грамота російського царя Олексія Михайловича на право володіння землями, складена 27 березня 1654 року

«Божою милістю, ми, великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, вся Велика і Мала Росія самодержавець (далі йде по титулу). Зробили ласку ми підданому нашому Богданові Хмельницькому, гетьманові Війська Запорозького, що в нинішньому 7162 році, як за милістю Божою, вчинилися під нашою государевою високою рукою. Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке і вся Мала Русь, і віру нам великому государеві і нашим царським дітям, і спадкоємцям на довічне підданство вчинили, і в березні місяці надіслали до нас, великого государя, до нашої царської величності, він гетьман Богдан Хмельницький посланців своїх Самійла Богданова, суддю військового, та Петра Тетерю, полковника переяславського, і ті посланці нам, великому государеві, били чолом, аби йому маєтностями його, наданих йому від королів польських, Медведівкою та Борками, та Кам'янкою володіти за колишнім королівським привілеєм».

Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. Погляд крізь віки. – К.: Мистецтво, 2001. – С. 62)

Документ № 2

Народна пісня

«За рікою вогні горять...»

За рікою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.

Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть.

(Етнографія Кіровоградщини. Випуск 1. – Кіровоград, 1993. - с. 52-53)

Основні події в історії Олександрівщини:

1. 1652 р. – польський король Ян Казимир жалує у вічне володіння Великому Гетьману Б. Хмельницькому, його дружині і дітям по батьківській лінії також «прямую пустынь за Тясмином, от пасеки Хмельницкого, некогда старого, через Ингулец и Черный лес до устья речки Бержка (Бешки) и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки, в Ингул впадающей, лежащую, а в владении нашем королевским будучи».
2. 29 травня 1667 року – султан Шарин-Гай і султан Селім-Гірей стояли за Чорним лісом.
3. 1668 р. – запорозькі козаки завдали відчутної поразки татарам на Тясміні.
4. 1677–1681 роки – на Чигирин були здійснені походи турецько-татарських завойовників.
5. Літо 1677 року – 120-тисячна ворожа армія під командуванням Ібрагіма-паші взяла в облогу Чигирин.
6. 1677 р. – гетьман Іван Самойлович завдав поразки татарам і козакам Петра Дорошенка під Смілою, а татар вигнав за Чорний ліс.
7. У 1750 році відбувся запеклий бій між поляками та гайдамаками біля Чутянського лісу, а на хуторі Литвинівка, біля сучасного Ружечевого, стояли гайдамацькі загони Василя Мележики і Марка Мамаєва.

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

§ 6. Біля джерел утворення Олександрівки.
Наш край у кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Згадай:

1. Охарактеризуй Лівобережну та Слобідську Україну після ліквідації Гетьманщини.
2. Назви етапи включення українських земель до складу Російської імперії.
3. Що було особливим у економічному становищі українських земель в першій половині XIX ст.?
4. Як розвивалась культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.?

ВСТУП

Ліквідація автономії України, завершення її розподілу між сусідніми державами позбавили український народ будь-яких легальних можливостей впливати на свою долю. Розгорнувся тривалий процес підпорядкування природних багатств і людських ресурсів України економічним, політичним і військовим потребам Росії і Австрії.

ПЕРШІ ВІДОМОСТІ ПРО МІСТЕЧКО ОЛЕКСАНДРІВКА

Першим міським поселенням на території нашого краю у XVIII ст. стала Олександрівка. Польський король Станіслав Август надав статус містечка Олександрівці у 1785 році, про що свідчить грамота, видана Станіславом Августом власникові Олександрівки Феліціану Пілявському. Наприкінці XVIII ст. містечко Олександрівка разом із селами Бовтишка, Івангород, Розуміївка, Красносілка, Кримки, Голикове, Бірки перейшли у власність князя, генерал-фельдмаршала Григорія Олександровича Потьомкіна.

Григорій Олександрович подарував містечко своєму родичеві полковнику Т. Бжозовському, той в свою чергу продав містечко з кріпаками відразу кільком поміщикам.

НОВА СЕРБІЯ НА ТЕРИТОРІЇ НАШОГО КРАЮ

У XVIII ст. в Україні земля була урядова, поміщицька та селянська. У середині XVIII ст. російський уряд, щоб покласти край запорозькій вольності та зупинити татарські напади, вирішив створити ряд військових поселень. Для цього було вирішено використати австрійських сербів, що мали якісь непорозуміння із австрійським урядом.

11 січня 1752 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна підписує жалувану грамоту генерал-майору Хорвату «Про заснування двох гусарських і двох пандурських полків, про надання їм земель, утримання, привілеїв і прав, про найменування новозаселеної ними країни Новою Сербією, а споруджене там укріплення – фортецею Святої Єлизавети». Перезимувавши в Києві, балканці навесні вирушили на місце свого нового проживання, сподіваючись освоїти вільні до цього землі, стати господарями у прикордонних районах, реалізувати свої природні права щодо рідних церкви, мови, культури, можливостей матеріального забезпечення. Новоутворена Нова Сербія являла собою військово-поселенську область, якій відводилася територія на правому березі Дніпра вздовж польського кордону з відступом до 20 верст на південь, починаючи від устя Кагарлика на річці Синюха прямою лінією до верхів'я річки Тура або Грузька та гирла Кам'янки (на Інгульці), верхів'я Березівки (східні витoki тієї ж Кам'янки) та Омельника і далі вниз до впадіння у Дніпро.

Від Мошорина до Архангелгорода всі наші села почали називатись ротами.

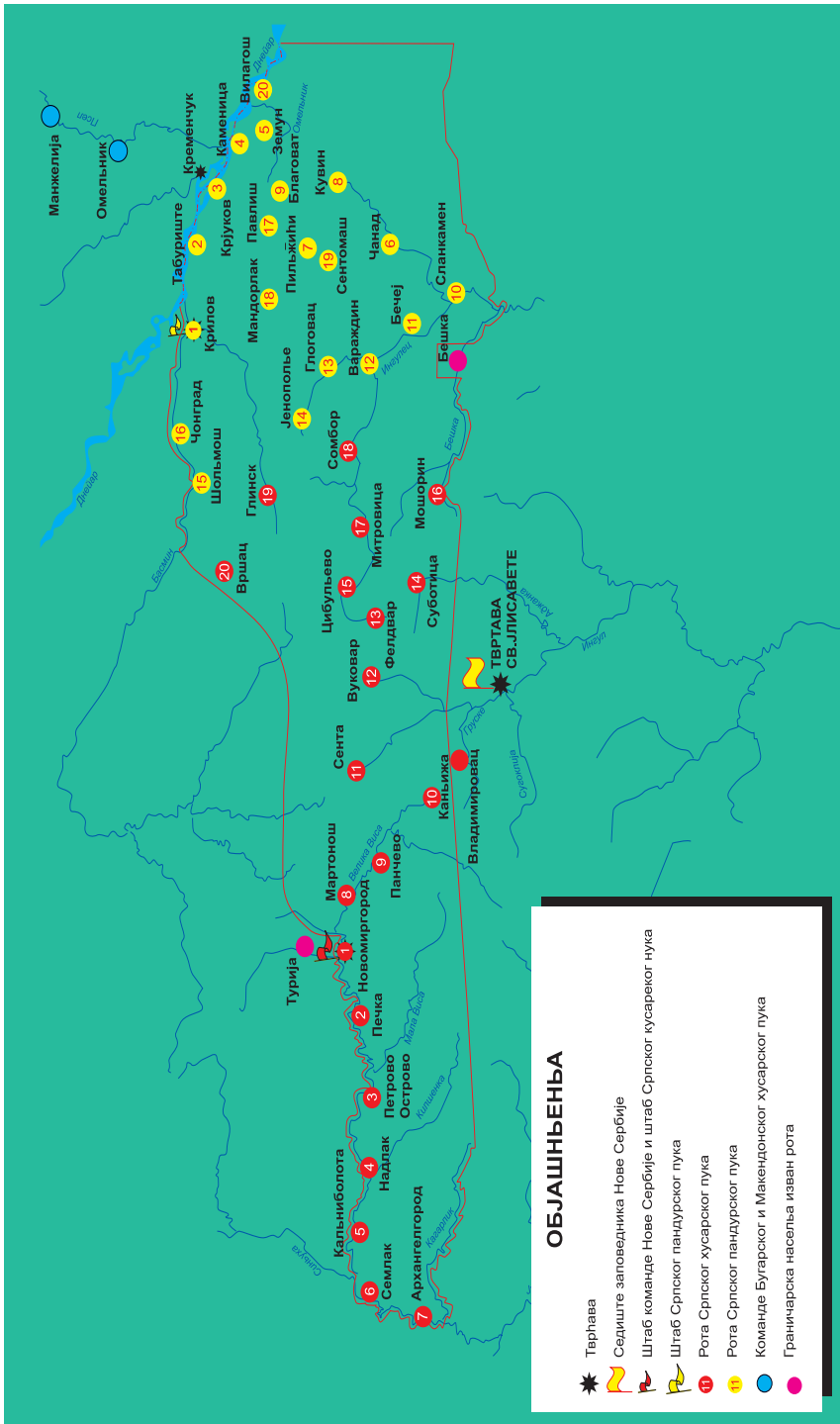
Нова Сербія складалася з двох полків: Гусарського (кіннотного) з центром у Новомиргороді та Пандурського (піхотного) з центром у Крилові. Кожен новосербський полк складався з двадцяти рот, які мали укріплені посе-

*Останній польський король
Станіслав
Август
Понятовський*

*Князь
Григорій
Олександрович
Потьомкін
(Таврійський)*

Карта Нові Сербії

лення. Серед місць, виділених під поселення (роти), було урочище Вуковар (Буквар), де розташовувалась 12-та рота. Село мало дві назви: давню – від урочища і другу – від номера роти. По наших селах були розміщені роти: Сентов (Родниківка) – 11-та рота, Федвар (Підлісне) – 13-та рота. В результаті все, що було незрозумілим у давніх місцевих назвах, легко змінювалося на нові.

Надаючи землі сербським колоністам, сенат наказав негайно виселити все населення, тобто всіх тих, хто оселився там без дозволу. Люди, виконуючи доведене до абсурду урядове рішення, мусили продавати свої дворища привілейованим колоністам, а самі повернутися на старі місця. В кращому разі прислуговувати новим колоністам.

Після утворення Нової Сербії з корінних мешканців на своїх місцях залишились хіба що поодинокі родини, та й ті невдовзі розчинились у хвилі численних новопоселенців, започаткованих роздачею вільних земель і ліквідацією загрози татарських нападів. До появи сербів першопоселенців називають то старобрядцями, то вихідцями із ханської України, тільки не корінними жителями, які з діда-прадіда використовували тут багаті лісові, земельні та інші угіддя.

Як повідомляється в історичному описі церков Херсонської губернії, у часи існування новосербських поселень були збудовані церкви і на землях військових поселень, які нині входять до території нашого краю. Дерев'яну церкву Петро-Павлівську було збудовану у Федварі, церкву Пришестя Святого Духу – у Сентовому.

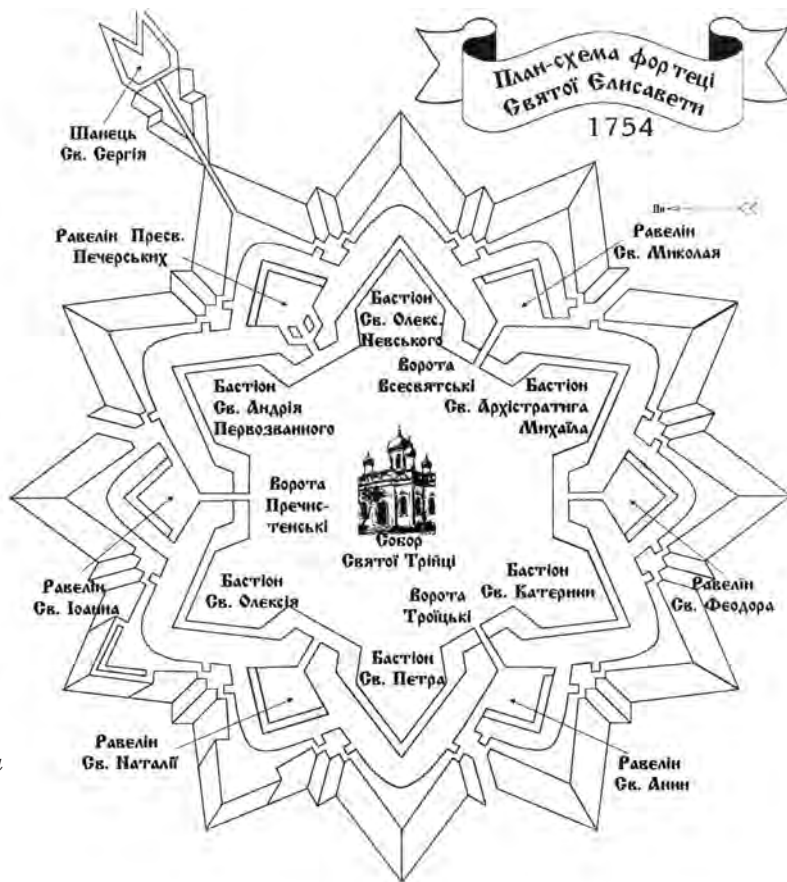
У 1764 р. Нова Сербія була скасована за указом Катерини II, коли перевірили зловживання владою та перевитратою коштів на повний штат новосербських полків. Її територія увійшла до складу Єлизаветградської провінції утвореної 22 березня 1764 р. Новоросійської губернії.

ЄЛИЗАВЕТГРАДСЬКА ФОРТЕЦЯ СВЯТОЇ ЄЛИЗАВЕТИ – ПАМ'ЯТНИК ФОРТИФІКАЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА СЕРЕДИНИ XVIII ст.

У січні 1752 року імператриця Єлизавета, яка була на чолі Російської держави, видала Указ про заснування земляної фортеці на честь своєї покровительки Святої Єлисавети. У 1754–1757 роках була побудована земляна фортеця Святої Єлисавети.

ти. Стіни її були збудовані з землі, щоб вона під ударами гармат не зруйнувалася, а ядра залишались у стінах будівлі. Фортеця розміщувалась на півдні Нової Сербії на чудовому місці між протоками річок Грузька та Сугоклія на узвишші правого берега Інгулу. Проти будівництва фортеці виступали козаки, тому що землі нашого краю були прикордонними і на них волелюбні козаки розміщували свої зимівники. Та фортеця стала неприступною твердиною, що започаткувала утворення Єлисаветграда.

Який же вона мала вигляд? Новозбудована фортеця, якщо на неї дивитися з висоти пташиного лету чи роздивлятися план на папері, мала форму правильної шестикутної зірки. Площа фортеці займала приблизно шість гектарів. Її утворювали шість бастионів – фортифікаційних бойових укріплень у вигляді виступів фортечних валів, котрі слугували захистом вояків та для обстрілу місцевості попереду та вздовж фортечних

План-схема
фортеці
Святої
Єлисавети

стін та рову. Кожне бойове укріплення мало свою окрему назву на честь певного святого покровителя.

Земляні вали в сьогоднішньому місті є залишками фортеці Святої Єлизавети. На вході стоять дві величезні гармати. Дорога від валів колись вела до однієї з трьох фортечних брам – Пречистенської. Вона походить від назви двох православних пречистих свят – Успіння та Різдва Богородиці. Праворуч від Пречистенської брами знаходився бастион, названий на честь Андрія Первозванного. Ліворуч – бастион Святого Олексія. Друга фортечна брама мала назву Всесвятської, тому що вона названа на честь всіх святих. По ліву руку від цієї брами знаходився Олександрівський бастион, з правої руки височів бастион Святого Аристарха Михаїла – воєводи небесного воїнства. Третя брама називалась Троїцькою – саме вона була тоді головною за назвою православного свята Святої Трійці. Отже, ліворуч від цієї брами був бастион великомучениці Катерини – покровительки всіх дівчат і шкільної молоді. Праворуч розміщувався бастион Петра. Між бастионами ділянка валу називалась куртинею. Поміж бастионів розміщувались шість рavelінів. Рavelіни – захисні споруди, що знаходились перед внутрішнім ровом та розміщувались посередині між бастионами для захисту фортечних стін. Кожен ravelін теж мав свого святого захисника та носив його ім'я: Іоанна Хрестителя, Пресвятих Печерських, Святого Миколая, Святого Федора, Святої Анни, Святої Наталії. Усі оборонні споруди носили імена святих, які допомагали захищати мешканців фортеці. Також для захисту забезпечення фортеці водою на березі річки Інгул був збудований шанець – бойове укріплення на зразок окопу. Ця споруда мала так звані ріжки – саме вона охороняла доступ до води, адже фортеця розміщувалася на суходолі. Величезні діжки мешканці наповнювали живильною кришталево-чистою водою. Воду у фортеці зберігали в великих заглибленнях – колодязях, куди для її очищення кидали срібні монети. З часом у фортеці з'являлись інші будівлі. Та найголовнішою будівлею була церква Святої Трійці – вона була «душею» гарнізону.

Якщо уважно придивитись, то фортеця Святої Єлизавети схожа на незвичайну квітку. Фортеця відіграла значну роль у боротьбі Росії за вихід до Чорного моря. В роки російсько-турецької війни 1768–1774 років вона була опорною базою російських військ, відчайдушно відбивала напади ворогів. Після приєднання у 1783 році Криму до Росії наша фортеця втрати-

ла військово-стратегічне значення і у 1784 році була роззброєна. Єлизаветградська фортеця дала початок сучасному місту Кіровограду.

ЄЛИЗАВЕТГРАДСЬКА ПРОВІНЦІЯ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

Указом російської імператриці Катерини II від 22 березня 1764 року Нова Сербія була скасована, а її територія під назвою Єлизаветградська провінція увійшла до складу утвореної Новоросійської губернії.

Єлизаветградська провінція складалася з 70 округів: 16 рот Чорного гусарського полку (колишній новосербський Гусарський полк), 16 рот Жовтого гусарського полку (колишній новосербський Пандурський полк), 20 рот Єлизаветградського пікінерського полку (колишній Новослобідський козачий полк), 2 міських округів і 16 розкольніцьких слобід. У 1775 році в Єлизаветградській провінції склався такий адміністративний поділ: Чорний, Жовтий та Молдавський гусарський полки по 16 рот кожний, Єлизаветградський пікінерський полк з 20 рот та 7 округів державних поселян.

У 1775-1776 рр. провінції Новоросійської губернії поділились на повіти. Єлизаветградська провінція складалася з Єлизаветградського, Крюківського та Катерининського повітів. Територія нашого району увійшла до Єлизаветградського повіту. У кінці 1782 р. провінційний поділ Новоросійської губернії було скасовано, а за наказом 30 березня 1783 р. вона об'єдналася з Азовською губернією в одне утворення – Катеринославське намісництво. Остаточо адміністративно-територіальна структура Катеринославського намісництва визначилася Указом від 22 січня 1784 р. у зв'язку зі створенням нового повітового центру – м. Олександрія. Указом від 8 жовтня 1802 р. Новоросійська губернія була поділена на три – Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. Єлизаветградський повіт увійшов до складу Миколаївської губернії. 1 січня 1806 р. Єлизаветградський повіт розділювався на два: Єлизаветградський і Олександрійський. Частина нашого району увійшла до Олександрійського.

НАШ КРАЙ У ВЛАСНОСТІ ГЕНЕРАЛА ПОТЬОМкіНА

Наприкінці XVIII ст. містечко Олександрівка, а також села Бовтишка, Івангород, Розуміївка, Красносілка, Кримки, Голи-

кове, Бірки та інші перейшли у власність генерал-фельдмаршала князя Григорія Олександровича Потьомкіна.

1787 року ці та інші населені пункти, цілу Смілянщину він виміняв у польського князя Любомирського. Біля Бовтишки в той час проходила межа польського та українського маєтків Г. Потьомкіна.

Потьомкін у 1762 році брав участь у перевороті, внаслідок якого Катерина II посіла російський престол. У 1774 році, як фаворит цариці, він мав необмежений вплив на державні справи. Того ж року Г. Потьомкін придушив селянське повстання О. Пугачова. Трагічну роль зіграв він і в історії Запорозької Січі, безпосередньо причетний до того, що в 1775 році було остаточно ліквідовано козацьку вольницю. Цікаво, що Г. Потьомкін був почесним запорозьким козаком, носив прізвисько Нечеса і навіть отримував кошт на утримання – один карбованець. У 1776 році Г. Потьомкін одержав призначення на новоросійське генерал-губернаторство. За те, що він приєднав до Росії Крим у 1783 році, Г. Потьомкіну було присвоєно титул князя Таврійського. У період, коли князь керував Новоросією, відбулося заселення й освоєння земель на Півдні України, виникли й забудувалися міста Херсон, Катеринослав, Севастополь, Миколаїв. Вважається, що Олександрівку Г. Потьомкін подарував підполковнику Тадею Бжозовському, який розпродав містечко різним поміщикам, серед яких були Грабовські. Після розділення маєтків дітям Г. Потьомкін передав їх частину й племінницям: Кам'янка, Івангород, Бовтишка, Кримки, Ставидла, Красносілка перейшли до Катерини Миколаївни Самойлової (Раєвської), яка довгий час жила у Кам'янці, матері майбутніх генерала Миколи Раєвського і декабриста Василя Давидова. Після її смерті керування маєтками було переда-

*Катерина
Миколаївна
Самойлова
(Раєвська)*

*Микола
Миколайович
Раєвський*

*Експозиція
музею
с. Розуміївка*

ПОЛКОВНИКЪ
НИКОЛАИ НИКОЛАЕВИЧЪ
РАЕВСКІЙ
5 ИЮЛЯ 1833 + 20 АВГУСТА 1876
УБИТЪ ВЪ СРАЖЕНІИ ПРИ
ВЕРХНЕМЪ АДРОВАЦЪ

ГЕНЕРАЛЪ
СТЪ КАВАЛЕРІИ
ЧЛЕНЪ ГОСУДАРСТВЕННАГО СОВѢТА
НИКОЛАИ НИКОЛАЕВИЧЪ
РАЕВСКІЙ
14 СЕНТЯБРЯ 1771 + 16 СЕНТЯБРЯ
1829 ГОДА
ОНЪ БЫЛЪ ВЪ СМОЛЕНСКЪ
ЩИТЪ
ВЪ ПАРИЖЪ МЕЧЪ РОССІИ

*Плита у церкві-
усипальниці
М. М. Раєвського*

не сину – М. М. Раєвському. Часто у Раєвських відпочивав і О. С. Пушкін. Будинок Раєвських у Бовтишці був зруйнований після Жовтневої революції. Пізніше на цьому місці збудована школа.

У с. Розуміївка поховані генерал М. М. Раєвський та його внук.

ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКА ЦЕРКВА-УСИПАЛЬНИЦЯ РОДИНИ РАЄВСЬКИХ

Хрестовоздвиженська церква-усипальниця родини Раєвських – пам'ятка архітектури і містобудування загальнодержавного значення.

3 травня 1833 року на місці поховання, на одному з найкрасивіших місць, що так нагадували героєві Вітчизняної війни 1812 року Миколі Миколайовичу Раєвському місця колишніх боїв, була закладена церква в ім'я Воздвиження Хреста Господнього.

Спочатку церква являла собою усипальницю – пантеон у вигляді прямокутного однефного храму з розмірами основного об'єму в плані 11×18 метрів, з невеликим і неосвітленим куполом у центрі, з порталом з 12 колон, поставлених у два ряди з боку головного входу. Колони – доричного ордера, найдосконаліших пропорцій і бездоганного малюнка, кожна складена з семи збірних блоків, відлитих із чавуну. Будівництво усипальниці продовжувалось досить довго і повністю було закінчене в 1855 році. Тривалість будівництва пояснюється значною його вартістю, велось воно з ініціативи старшої

доньки М. М. Раєвського Катерини Миколаївни, на кошти її чоловіка – декабриста М. Ф. Орлова і частково бойових друзів М. М. Раєвського.

У 1883 році онук М. М. Раєвського – генерал-майор Михайло Миколайович Раєвський вирішував питання про реконструкцію Хрестовоздвиженської церкви, яка була перебудована в 1886 році.

У напівпідвальному приміщенні церкви облаштований склеп з чотирма похованнями. Центральним є поховання генерала від кавалерії М. М. Раєвського-старшого (1771–1829), прикрите чавунною плитою з написом: «Он был в Смоленске щит, в Париже меч России», автор епіграфа декабрист М. Ф. Орлов. Поруч знаходиться поховання внука генерала, прототипу графа Вронського в романі Л. М. Толстого «Анна Кареніна» – полковника М. М. Раєвського (1839–1876), який загинув у Сербії 20 серпня 1876 року від смертельного поранення в голову турецькою кулею. Після загибелі полковник Раєвський став національним героєм сербського народу і був похований у монастирі Святого Романа в Сербії, а через деякий час прах його був перевезений в Україну, у с. Розуміївка, в родовий склеп. У родовому склепі Раєвських й поховання молодшої дочки генерала фрейліни Софії Миколаївни Раєвської (1806–1881).

СТВОРЕННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

У XVIII – середині XIX ст. на території Олександрівщини утворювались населені пункти.

Село Вищі Верещачки виникло на початку XVIII ст. Ним спочатку володів польський князь Яблонський, який продав частину села князеві Михайлівському.

Село Голикове виникло в середині XVIII ст. У 1821 році генеральша К. М. Давидова продала с. Голикове зі збудованою церквою чигиринському повітовому судді Й. Роговському.

У 30–40-х роках XVIII ст. козаки та селяни-втікачі на місці нинішньої Єлизаветградки заснували с. Михайлівка. У 1769 році село зруйнували татари, багато його жителів потрапили в неволю. Після вигнання кримських татар село знову заселили, його приписали до Бузького козацького полку. У 1830 році Михайлівку перейменували на Єлизаветградку.

Село Івангород, згідно з легендою, виникло в 40-х роках XVIII ст. У 1865 році населення становило 2030 чоловік. Село Китайгород теж виникло у XVIII ст. Першим його володарем був

с. Китайгород

с. Івангород

с. Красносілля

Яблонський. У той час у селі було збудовано дерев'яну церкву.

Перша письмова згадка про село Красносілля датована 1761 роком, коли воно називалося Красноселицею. Селом володіли польські магнати Любомирські.

Красносілля засноване в середині XVIII ст. Першими поселенцями були втікачі з українських земель, загарбаних польськими феодалами.

Любомирку засновано у XVIII ст., нею володів князь Любомирський.

Нову Осоту (хутір Осотянський) заснували вихідці зі Старої Осоти. Хутір належав польському князеві Франциску Любомирському.

Підлісне було утворене в середині XVIII ст., коли в урочищі Федвар створили військове поселення і розквартирували 13-ту роту Гусарського хорватського полку, а у XIX ст. село стало волосним центром.

Родниківку заснували в 1754 році як військове поселення 11-ї роти.

Розуміївка виникла в середині XVIII ст. під назвою Єразмівка. В 1767 році керуючий маєтками князя Любомирського Дембровський перейменував село на честь свого сина.

Стара Осота виникла на початку XVII ст. А у середині XVIII ст. селом володів Ян Каєтан Яблонський. Згодом населений пункт перейменовано на Каєтанівку, але ця назва не прижилась.

Перша письмова згадка про село Стримівка датована 1787 роком, а село Цвітне засноване у 30-х роках XVII ст. козаками Миргородського полку.

ДЕКАБРИСТИ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

Історія краю тісно пов'язана з декабристським рухом. Герої Вітчизняної війни 1812 року та учасники декабристського руху неодноразово бували та жили на Олександрівщині. В Розуміївці поховано героя війни генерала Раєвського, у Трилісах – полковника Івана Безрадецького, частиною Нижчих Верещаків володів учасник війни генерал-майор Віктор Скаржинський.

У Бовтищі, Розуміївці, Трилісах, Іванівці, Олександрівці жили або бували там С. Г. Волконський, В. Л. Давидов, брати Поджіо, В. М. Лихарев, М. Ф. Орлов, А. В. Єнтальцев.

На відміну від міста Кам'янка, на території Олександрівського району майже не залишилось матеріальних пам'яток перебування декабристів. А ті, що вціліли, практично зруйновані.

с. Федвар

с. Родниківка

с. Розуміївка

с. Стара Осота

с. Нова Осота

с. Стримівка

с. Цвітне

На межі сіл Красносілка, Кримки, Бандурове знаходиться так зване Давидове поле. Свою назву воно дістало від прізвища родини декабристів Давидових, яким належало поле. На північ від Давидового поля розташована Дубрава. Тут, у цьому урочищі, стояв один з маєтків Давидових. Від нього залишились ледь помітні сліди. Через Давидове поле у XIX ст. проходив шлях з Кам'янки на Бовтишку.

У будинку Давидових збиралися декабристи В. Давидов, В. Лихарев, брати Поджіо. Вони відвідували родинний маєток героя Вітчизняної війни 1812 року генерала М. М. Раєвського, рідного брата по матері В. Давидова, тестя двох декабристів – М. Орлова та С. Волконського.

С. Волконський неодноразово приїздив у Бовтишку. 5 січня 1826 року, коли дружина народила сина Миколу, він був заарештований у справі декабристів.

Родовим маєтком братів Поджіо – відомих декабристів – було село Янівка (нині Іванівка). Разом з матір'ю і сестрою вони володіли в Янівці 400 душами кріпаків. Тут, коли йшли допити арештованих членів Північного товариства, зібралися 27-річний підполковник Олександр Поджіо, його 33-річний брат штабс-капітан Осип Поджіо та їхній родич підпоручик В. Лихарев. У Янівці було заарештовано декабристів В. Лихарева та братів Поджіо.

Услід за чоловіками-декабристами в Сибір вирушили М. М. Волконська, а з Олександрівки – О. В. Єнтальцева, чия доля була пов'язана з Олександрівкою. Олександра Василівна Єнтальцева була дружиною підполковника, командира розміщеної в Олександрівці 27-ї кінно-артилерійської роти Андрія Васильовича Єнтальцева, члена Південного товариства. Єнтальцева було засуджено «у знатті про наміри на царевбивство, в причетності до таємного товариства із знаттям мети і знатті про приготування до заколоту». Його позбавили чинів дво-

В. М. Лихарев

Осип Поджіо

рянства, засудили на один рік каторги і до заслання, що виявилося для нього довічним.

! ВИСНОВКИ

У 1754 році за наказом російської імператриці на території малозаселених земель «Дикого поля» було утворено Нову Сербію, куди переселяли балканців. Значна частина сучасної території нашого краю ввійшла до новоствореної країни. Населені пункти стали носити назви рот. У 1754–1757 роках було збудовано фортецю Святої Єлизавети, яка стала адміністративним центром Нової Сербії.

У кінці XVIII століття виникло містечко Олександрівка та ряд сіл, жителі яких в переважній більшості були селянами і займались землеробством. Землями Олександрівщини володіли князі Любомирський, Потьомкін, Раєвські. Тут бували декабристи і, як стверджують, російський письменник О. С. Пушкін.

? Перевір себе:

1. В якому історичному документі вперше використовуються відомості про містечко Олександрівка?
2. Дай характеристику та назви особливості новосербських поселень на території району.
3. Користуючись таблицею назв та нумерації шанців, досліди топоніміку населених пунктів, які існували на території Нової Сербії.
4. Користуючись планом-схемою фортеці Святої Єлизавети, опиши та дай характеристику пам'ятнику фортифікаційного мистецтва.
5. Чому стіни фортеці були земляними?
6. Поясни адміністративний устрій Єлизаветградської провінції.
7. Назви учасників декабристського руху, які проживали на території нашого краю.
8. Порівняй карту сучасного Олександрівського району з картою Олександрійського повіту XIX ст. та опиши найбільші населені пункти нашого краю.

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

Російський поет О. С. Пушкін писав про героя Вітчизняної війни 1812 року генерала Миколу Миколайовича Раєвського

«Мій друже, найщасливіші хвилини життя мого провів я посеред родини шановного Раєвського. Я бачив у ньому героя, славу російського війська, я в ньому любив людину з ясным розумом, з простою, прекрасною душею, милостивого друга, завжди милого, ласкавого господаря. Свідок Катерининського віку, пам'ятник 12-го року, людина без комплексів, з сильним характером і почуттями, він мимоволі прив'яже до себе будь-кого, хто тільки гідний розуміти і цінувати його високі якості».

(Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. Погляд крізь віки., 2001. – С. 75)

Документ № 2

Назви та нумерація шанців Нової Сербії за основними джерелами походження

№ рот	Початкова назва шанців за реєстром 1753 року	Назви шанців після перейменування				
		А. Скальковський (1836)	Гавриїл Розанов (1851)	О. Шмідт (1863)	В. Кабузан (1876)	Сербські аналоги *
<i>Гусарський полк</i>						
1	<i>Новомиргородской</i>	<i>Новый Миргород</i>	<i>Ново-Миргородский</i>	<i>Новомиргородский</i>	<i>Новомиргород</i>	
2	<i>Коробчинской</i>	<i>Печка</i>	<i>Печка</i>	<i>Печка</i>	<i>Печка</i>	<i>Печка (М)</i>
3	<i>Петроостровской</i>	<i>Петроострово</i>	<i>Петро-остров</i>	<i>Петроостров</i>	<i>Петроостров</i>	
4	<i>Килтинский</i>	<i>Надлак</i>	<i>Надлацк</i>	<i>Надлацк</i>	<i>Надлак</i>	<i>Надлак (М)</i>
5	<i>Калниболотской</i>	<i>Калниблат</i>	<i>Каниблат</i>	<i>Каниблат</i>	<i>Калниболото</i>	
6	<i>Новосельской</i>	<i>Сежлик</i>	<i>Сежлик</i>	<i>Сежлик</i>	<i>Сежлек</i>	<i>Сежлак (М)</i>
7	<i>Архангельской</i>	<i>Архангельской</i>	<i>Архангельськ</i>	<i>Архангельськ</i>	<i>Архангельськ</i>	
8	<i>Ермениобальской</i>	<i>Мартонош</i>	<i>Мартонош</i>	<i>Мартонош</i>	<i>Мартонош</i>	<i>Мартонош (Т)</i>
9	<i>Ольховатской</i>	<i>Панчов</i>	<i>Панчов</i>	<i>Панчев</i>	<i>Панчев</i>	<i>Панчова (Д)</i>
10	<i>Трехбоерачной</i>	<i>Каниж</i>	<i>Каниш</i>	<i>Каниш</i>	<i>Каниж</i>	<i>Канижа (Т)</i>
11	<i>Могильной</i>	<i>Сента или Сентов</i>	<i>Сента</i>	<i>Сента</i>	<i>Сента</i>	<i>Сента (Т)</i>
12	<i>Крутоярской</i>	<i>Буковарь</i>	<i>Буковар</i>	<i>Буковарь</i>	<i>Вуковарь</i>	<i>Вуковар (Д)</i>
13	<i>Лесинской</i>	<i>Федварь</i>	<i>Федвар</i>	<i>Федварь</i>	<i>Федварь</i>	<i>Фелдвар (Т)</i>
14	<i>Аджамской</i>	<i>Суботиц</i>	<i>Суботиц</i>	<i>Суботиц</i>	<i>Суботиц</i>	<i>Суботица (Д/Т)</i>
15	<i>Цыбулевской</i>	<i>Цыбулев</i>	<i>Цибулев</i>	<i>Цибулев</i>	<i>Цибулев</i>	
16	<i>Некрасовской</i>	<i>Мошарин</i>	<i>Дмитровка</i>	<i>Дмитровка</i>	<i>Мошорин</i>	<i>Мошорин (Т)</i>
17	<i>Дмитровской</i>	<i>Дмитровка</i>	<i>Мошорин</i>	<i>Мошорин</i>	<i>Дмитровка</i>	
18	<i>Воробцовской</i>	<i>Самбор</i>	<i>Самбор</i>	<i>Самбор</i>	<i>Самбор</i>	<i>Самбор (Д/М)</i>
19	<i>Глинской</i>	<i>Глинск</i>	<i>Глинськ</i>	<i>Глинск</i>	<i>Глинск</i>	
20	<i>Нестеровской</i>	<i>Вершац</i>	<i>Вершац</i>	<i>Вершац</i>	<i>Вершац</i>	<i>Вершак (М/Д)</i>

*Умовні позначення місць походження сербсько-угорських топонімів, використаних при перейменуванні шанців Нової Сербії: М – помориські, Т – потиські, Д – придунайські

(Пивовар А. В. Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – С. 300)

Основні події в історії Олександрівщини:

1. 1754–1764 рр. – існування Нової Сербії.
2. 1754–1757 рр. – збудовано фортецю Святої Єлизавети.
3. 1764 рік – створено Єлизаветградську провінцію у складі Новоросійської губернії Росії, до якої ввійшли південні землі нинішнього Олександрівського району.
4. 1774 рік – Новоросія, в тому числі й південні землі нинішнього Олександрівського району, перейшла у володіння князя Григорія Потьомкіна.
5. 1783 рік – до складу новоствореного Катеринославського намісництва увійшов Олександрійський повіт (південні землі нинішнього Олександрівського району).
6. 17.05.1785 року польський король Станіслав Август надав містечку Олександрівка право на проведення двадцяти щорічних ярмарків і двох щорічних торгів.
7. 1787 рік – князь Г. Потьомкін виміняв право володіння Смілянщиною, до якої входила північна частина території нинішнього Олександрівського району.
8. 1833 р. – закладено будівництво Хрестовоздвиженської церкви в с. Розуміївка.

§ 7. Олександрівські знаменитості.
Наш край у другій половині XIX ст.

Згадай:

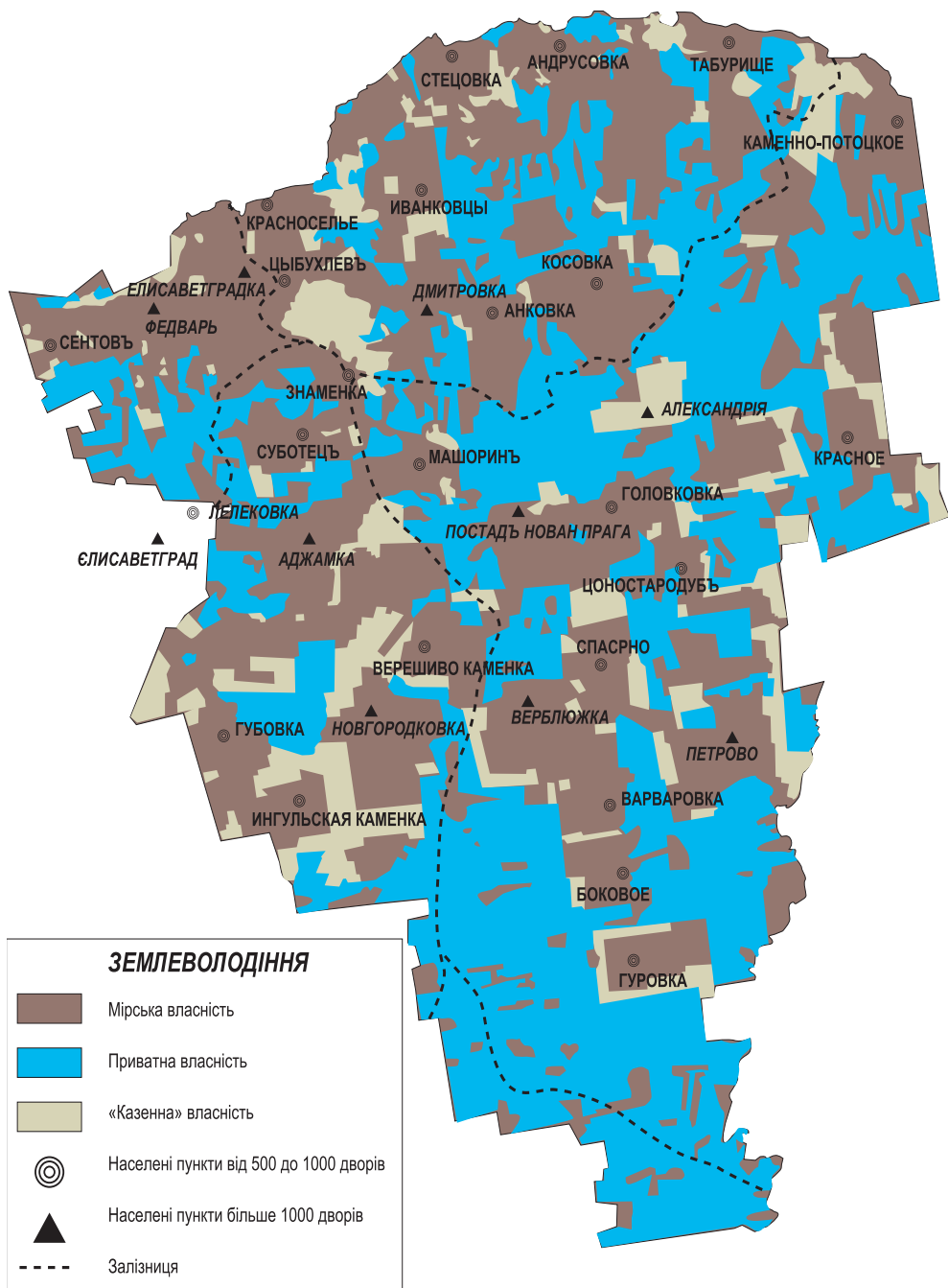
1. Охарактеризуй особливості розвитку економіки України напередодні селянської реформи 1861 року.
2. Чим відрізнялося життя селян після реформи 1861 року?
3. Яким був суспільно-політичний рух наприкінці 50-х та в 60-х роках?
4. Що було притаманне розвитку культури та національно-визвольному руху в другій половині XIX ст.?
5. Склади історичний портрет Пантелеймона Куліша.

ВСТУП

Початок XIX століття для України ознаменувався складними процесами та мав ознаки для переходу від економічних стосунків доби кріпосництва до ринкових виробничих відносин. Власні економічні інтереси України ігнорувалися. Рух за реформу кріпосницької системи охопив усі верстви суспільства. Селяни отримали особисту свободу і наділи. У 60–70-ті роки здійснювались реформи управління, суду, освіти, військової справи, фінансів.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАШОГО КРАЮ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

На Олександрівщині у другій половині XIX ст. було два великих населених пункти – Федвар та Єлизаветградка, в яких було більше 1000 дворів. Сентове, Цибулеве та Красносілля були населеними пунктами, в яких налічувалося від 500 до 1000 дворів. Земля була у «казенній, мірській, приватній, церковній» власності. Зокрема село Любомирка було у приватній власності, а Федвар та Єлизаветградка – у «мірській» власності. Через територію краю проходила залізниця та транзитна дорога, яка використовувалася для торгових, пасажирських та

Олександрійський повіт з означенням поселень згідно з переписом 1886 року

*Залізнична
станція
Фундуклівка*

вантажних перевезень. Реформа 1861 року не виправдала сподівань селян. Вони одержали земельні наділи набагато менші від тих, якими користувалися раніше. Невдоволення селян спричинило заворушення в ряді населених пунктів, зокрема в Китайгороді й Северинівці. У 1883 році сталися селянські бунти у Бовтишці і Красносілці.

У другій половині XIX ст. почала зароджуватись промисловість. Цукроварні з'явилися у Старій Осоті, Бірках, Стримівці, Нижчих Верещаках, Олександрівці. Цукроварня Старої Осоти належала спочатку київському губернаторові І. І. Фундуклю, потім цукрозаводчикам Терещенкам, а цукрозавод в Олександрівці в 60-х роках орендував Торговий дім Яхненків і Симиренків.

У 1876 році відкрився залізничний рух на ділянці Знам'янка–Фастів, через станції Цибулеве і Фундуклівка.

*Микола
Васильович
Левитський*

У 1894 році ліберальний народник, артільний батько М. В. Левитський організував першу в Росії у Сентовому землеробську артіль – кооператив, а згодом ще ряд артілей у Федварі та Єлизаветградці. У 1896 році Микола Левитський брав участь у Міжнародному кооперативному конгресі у Парижі. Встановили зв'язки з кооператорами Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Великобританії, Норвегії, США. Левитським був розроблений кооперативний договір, який був перекладений на російську мову. У Відні про артіль Єлизаветградського повіту читали лекції. Тож його досвід роботи був випробуваний та потужно поширений у країнах Європи.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО МІСТЕЧКО ОЛЕКСАНДРІВКА

Згідно з географічно-статистичним словником Російської імперії Санкт-Петербурга 1863–1885 років, т. 1:

«Олександрівка. Містечко Київської губернії Чигиринського повіту при річці Тясмин за 30 верств на захід від Чигирина. Одержало перевагу від короля польського Станіслава Августа, з 1785 року. Жителів 1436 душ обох статей, багато євреїв, 243 двори, православна церква, синагога, школа, тютюнова фабрика, пивоварня, 2 цегельних заводи, щотижневий ярмарок».

У місцевого колекціонера і краєзнавця Ю. О. Рябцева збереглася карта «План нинішнього заселення містечка Олександрівка Київської губернії Чигиринського повіту загальної власності землевласників Людина Михайловича Грабовського, Миколи Яковича Шигельського, Катерини Валеріанівни Безрадецької з зазначенням червоними лініями нещодавно складеного проекту на заселення того містечка». Нижче можна прочитати, що цей план складено «відповідно до постанови Черкасько-Чигиринського з'їзду мирових посередників, що відбувся 1887 року, серпня 26 дня», землеміром Фугалевичем у січні 1888 року.

Якою ж була наша Олександрівка в кінці XIX ст.?

На це запитання може відповісти старовинна карта.

Чорні прямокутники і багатокутники-будинки, квартали позначено світлим відтінком, вулиці не заштриховано. Навколо містечка показані його межі, найширша вулиця – нині вулиця Леніна.

План-карта Олександрівки 1888 року. Фоторепродукція

*У музеї Левка Марковича
Мацієвича*

На цукровому заводі Олександрівки працювали парові машини, виробляючи щороку по 50 тисяч пудів цукру. Будинки в селищі дерев'яні, лише 4 із каменю. На перехресті теперішніх вулиць Леніна і Шевченка дві дерев'яні крамниці, де торгують пивом та тютюном, який виробили в Олександрівці. Завозили до лавки місцеве борошно та вино. Була в Олександрівці церква, її на карті позначено хрестиком.

А найбільш красивий будинок на центральній вулиці – будинок, де проживала сім'я Марка Мацієвича, батька знаменитого Левка, який прославить не лише своє містечко, але й нашу Україну.

ЛЕВКО МАЦІЄВИЧ В ОЛЕКСАНДРІВЦІ

У перший день нового, 1877 року у провінційному містечку Олександрівка Чигиринського повіту Київської губернії у родині бухгалтера цукрозаводу Макара Дмитровича Мацієвича та Тетяни Федорівни Підгаєцької народився син Левко. Сім'я Мацієвичів була великою та дружною і налічувала дев'ятеро дітей.

Дев'ять років прожив Левко Мацієвич в Олександрівці. На той час тут була лише церковно-парафіяльна школа. Батьки ж хотіли дати синові добру освіту. Тому віддали навчатися до Києва в 3-тю гімназію. Левко багато читав, захоплювався фізикою, хімією, природознавством, іноземними мовами, проводив хімічні досліди,

цікавили його фотографія, палітурна справа.

Левко Мацієвич закінчив Харківський технологічний інститут, отримав диплом інженера-технолога. У 1906 році він закінчує Кронштадтське морське інженерне училище та кораблебудівне відділення Морської академії. Л. М. Мацієвич створив 14 простих і оригінальних проектів підводних човнів різного призначення.

Діяльність Левка Мацієвича була багатогранною, він конструював системи протиторпедного захисту кораблів, контролював будівництво підводних човнів за російським замовленням у Німеччині, відвідував засідання Морського технічного комітету.

У 1909 році Л. М. Мацієвич створив один із перших у світі проектів гідроплана. Кораблі-авіаносці – ідея Л. М. Мацієвича. Йому належать перший у світі проект авіаносця на 25 літаків та їх зльоту з палуби за допомогою катапульти і гальмування сітками при приземленні.

Мацієвич був 178-м льотчиком планети і одним із перших у Росії. Наш земляк розробив пристрій, що забезпечував льотчикові безпеку при вимушеній посадці на воду, почав писати книгу «Повітроплавання у морській війні». Він здійснив перші нічні польоти, підняв у небо перших пасажирів, серед них була його дружина Олександра, голова думи Гучков, голова ради міністрів Росії Столипін.

Трагічною була доля Левка Мацієвича. 7 жовтня 1910 року під час першого всеросійського свята повітроплавання у Петербурзі Мацієвич загинув, коли випав із зруйнованого літака. Конструктор хотів перевищити рекорд висоти, але на його «Фармані» лопнула діагональна розтяжка. Кінець дроту потрапив у гвинт, від чого одна з його лопастей розлетілась. Льотчика виштовхнуло з літака.

*Марко Мацієвич,
батько Левка
Мацієвича*

*Меморіальна
дошка пам'яті
Л. М. Мацієвича*

(Після цього випадку у льотчиків з'явилися прив'язні ремені). Це була перша авіакатастрофа в Росії. У жалобній процесії йшло понад 100 тисяч чоловік. Над людським потоком повільно плив дирижабль «Кречет». 350 вінків лягло на петербурзьку могилу одного з піонерів повітроплавання, уродженця українського містечка Олександрівка. Більше інформації ви зможете знайти та побачити в кімнаті-музеї Левка Мацієвича в Олександрівці по вулиці Леніна.

*Міхал
Антонович
Грабовський
(псевдонім –
Едвард
Тарша)*

МІХАЛ ГРАБОВСЬКИЙ В ОЛЕКСАНДРІВЦІ

Міхал Грабовський народився 25 вересня 1804 року в м. Рівне. Він навчався в Умані, Одесі. Батьки Грабовського – майор російських військ граф Антоній Грабовський та мати Тереза Джованська.

Дитинство та більшу частину життя Грабовський провів у Олександрівці. Від батька йому залишилось 1280 десятин родючої землі та кам'яний будинок на березі Тясмину.

У 1850 році М. Грабовський виїхав з Олександрівки і постійно жив у Києві. З 1862 року працював директором училищ у Польщі, де й помер у Варшаві 19 листопада 1863 року.

Міхала Антонійовича мальовнича природа Олександрівки впродовж 25 років (1825–1850) життя в містечку надихала на творчість.

У 1835 році він одружився з Поліною Росцішевською. М. Грабовський писав під псевдонімом Едвард Тарша, Сілентій Кубасінський та підписувався криптонімами зі скороченим ім'ям або прізвищем. Спочатку він про себе заявив як літературний критик, а потім як письменник. Його перша історична повість «Коліївщина і степи» написана в Олександрівці у 1838 році.

Під сильним впливом Вальтера Скотта Грабовський написав пригодницький твір про події в Україні XVIII ст. «Станиця Гуляйпільська». Саме за цей твір Пантелеймон Куліш – український письменник нарік Грабовського «українським Вальтером Скоттом».

Перу Грабовського належать повісті «Тайкури» (1845-1846), «Пан канівський староста» (1856), «Заметіль у степах» (1862), саме у цих творах письменник прагне заглибити суперечності між пригнобленим українським народом і польською шляхтою. Для своїх творів письменник збирав фольклор на Чигиринщині та сам і використовував його не тільки в історичних повістях, а й у статтях з історії України, про українські пісні, легенди, поезію.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ НА ОЛЕКСАНДРІВСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Маєток М. Грабовського в Олександрівці відвідували Пантелеймон Куліш та Тарас Шевченко.

Пантелеймона Куліша пов'язувала з Грабовським щира дружба. Збереглися спогади українського письменника про його перебування в Олександрівці у маєтку Грабовського влітку 1843 року.

Це він описує в спогадах «Майже півстоліття тому», в трактаті «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія». М. Грабовський, як писав П. Куліш, «влаштував мене поруч зі своїм кабінетом у кімнаті, вікна якої виходили в парк, і проживав я у нього кілька тижнів, у такому захваті щастя, яким хіба що повниться душа праведника в Господа на небесах. Грабовський писав новий роман, я малював з натури або ж приводив до ладу записане на льоту з уст народу. Він мені читав щоразу написане ним зранку; я показував йому свої

*Пантелеймон
Куліш*

ескізи або читав народні перекази, думи, пісні і дещо із своїх, звісно, дуже поганих вигадок».

В Олександрівці, у М. Грабовського, П. Куліш написав майже повністю поему «Україна». «Писав я її в нього над кабінетом», згадував український письменник у листі до Ю. Крашевського. Цілком ймовірно, що саме в Олександрівці під впливом М. Грабовського у П. Куліша виник задум написати роман «Чорна рада», якому судилося стати першим українським історичним романом.

До Олександрівки П. Куліш приїздив і в серпні 1844 року, знову написав тут деякі твори. Записи, зроблені в Олександрівці, в селах Холодного Яру, письменник опублікував у наступних працях. П. Куліш та М. Грабовський до кінця життя листувалися.

В Олександрівку до М. Грабовського приїздили українські та польські літератори, серед них були поет Северин Горцинський, польський поет Тимко Падурата Юзеф Богдан Залевський. Цю версію таких літературних зустрічей пропонує кіровоградський літературознавець Леонід Куценко, який з'ясував, що в Олександрівці деякий час жив та писав свою віршовану повість про Коліївщину «Канівський замок» С. Горцинський.

*Іван Іванович
Фундуклій*

ІВАН ІВАНОВИЧ ФУНДУКЛІЙ ТА ОЛЕКСАНДРІВЩИНА

«Добра справа – друга спадщина». Ці слова належать ще Публію Сіру. Вони по праву можуть стосуватись Івана Івановича Фундуклія, 200 років від народження якого виповнилося 13 листопада 2004 року.

Унікальне місце на карті, де збереглося ім'я одного з визначних громадських та політичних діячів XIX століття, археолога, статисти-

ка і мецената Івана Івановича Фундуклія – залізнична станція Фундукліївка, розташоване в селищі Олександрівка. Так увічнили пам'ять людини, яка пожертвувала частину своїх земель під будівництво залізниці, його сучасники. Назва з'явилася на карті ще за життя колишнього київського губернатора.

Народився І. І. Фундуклій 13 листопада 1804 року у Петербурзі. Він одержав освіту у домашніх умовах. Зовсім хлопчиком у 1811 році він почав служити у поштовому департаменті. У 26 років він уже в кабінеті міністрів при канцелярії прийняття «прохань на височайшее ім'я», в 27 – чиновник з особливих доручень при Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторстві, в 33 стає віце-губернатором Волинської губернії, а в 35 років стосовно нього вийшов царський указ: «Призначити на посаду Київського цивільного губернатора Фундуклія, з наданням звання статського радника».

За губернаторства І. І. Фундуклія Київ став великим губернським центром. Завершилося будівництво корпусів університету, закладається ботанічний сад, засновується обсерваторія, будується Перша київська гімназія, зводиться Ланцюговий міст, завершується будівництво костюлу.

В особистому житті І. І. Фундуклій був дуже скромний: ні поведінкою, ні способом життя не можна було визначити високе положення, яке він займав. Це була працьовита людина, уважна в ставленні до підлеглих. Чиновники губернської канцелярії понад передбачену їм зарплату отримували гроші із приватної каси І. І. Фундуклія. Сам губернатор платні не одержував.

Він щедро допомагав малозабезпеченим, сприяв поліпшенню побуту ув'язнених. За його кошти був вимощений Андріївський узвіз, багато допомагав поліпшенню умов існування Київського інституту шляхетних дівчат. Він був членом-доброчинцем Одеського опікувального комітету при в'язниці.

І. І. Фундуклій проводив велику наукову діяльність, він склав «Статистическое описание Киевской губернии», детально проаналізував економіку краю. Він є автором «Обозрения Киева и Киевской губернии по отношению к древностям» 1847 року, «Обозрения могил, валов и городищ Киевской губернии» 1848 року.

Вінцем службової кар'єри стало призначення його у 1867 році членом імператорської ради. Він отримує чин дійсного таємного

*Дерев'яна церква
Пресвятої
Богородиці
в с. Іванівка*

радника (віце-канцлера) і нагороджується орденом Святого Андрія Первозванного. Відзначаючи великі заслуги Івана Івановича, міська дума Києва присвоїла йому в грудні 1872 року звання почесного громадянина міста. Останні роки життя він провів самотньо і помер у Москві 22 серпня 1880 року у віці 76 років. Похований у Донському монастирі.

І. І. Фундуклій бував у своїх володіннях на території Чигиринського повіту Київської губернії. Тут йому належало 16916 десятин землі з 3000 ревізьких душ. Він володів Медведівкою, Головківкою, Мельниками, Янівкою, Старою Осотою, Новою Осотою. Південною межею володінь була річка Тясмин на території сучасної Олександрівки. У той час територія села Нова Осота доходила до річки Тясмин. Центром маєтку було село Головківка.

У Головківці була капітально відремонтована церква Іоанна Богослова, відкрито лікарню.

У 1855 році за кошти Фундуклія у селі Янівка побудовано гарну дерев'яну церкву Пресвятої Богородиці, що прикрашає село й до цих пір.

Збереглися документи про те, що І. І. Фундуклій у 1854 році подарував священику з села Нова Осота Пилипу Тарнавичу землю для городу і будинку. У середині XIX століття Іван Іванович побудував цукровий завод у Старій Осоті. Першу продукцію – 2812 пудів цукру – завод видав у 1869 році.

Підтверджує перебування Фундуклія на території Чигиринського повіту і його «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии». Воно розпочинається з чудового опису археологічних знахідок в Олександрівці, Бірках, Осоті, Кримках, Стримівці та інших населених пунктах краю. З книги можна довідатись про знахідки римської монети з зображенням Фавстини – дружини імператора

*Меморіальна
дошка
І. І. Фундуклія*

Марка Аврелія – у Кримках, мідного бовдурчика із золотими очима, золотих перснів – в Осоті.

Його діяльність пам'ятають на Олександрівщині. Місцева залізнична станція носить його ім'я. На будинку залізничного вокзалу відкрито меморіальну дошку на згадку про І. І. Фундуклія.

! ВИСНОВКИ

У другій половині ХІХ ст. на території сучасної Олександрівщини існувало два великих міста – Федвар та Єлизаветградка. Територія Олександрівщини кінця ХІХ століття входила до Олександрійського та Чигиринського повітів. Характерним для економічного розвитку регіону був розвиток промисловості та утворення артілей у господарствах нашого району. Цей період історії безпосередньо пов'язаний із діяльністю Міхала Грабовського, Пантелеймона Куліша, Івана Фундуклія.

Великий внесок в історію нашого краю, вітчизняної авіації зробив наш земляк Левко Мацієвич.

? Перевір себе:

1. Доведи, що Олександрівщина на кінець ХІХ століття була промисловим центром.
2. Користуючись картою ХІХ ст., склади оповідання «Мандруючи вулицями старої Олександрівки».
3. Проведи заочну екскурсію до кімнати-музею Левка Мацієвича.
4. Як пов'язана літературна спадщина Міхала Грабовського з нашим краєм?
5. Що зробив Іван Фундуклій для розвитку економіки, культури, церкви, освіти нашого регіону?

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

Газета «Киевлянин», липень 1877 року

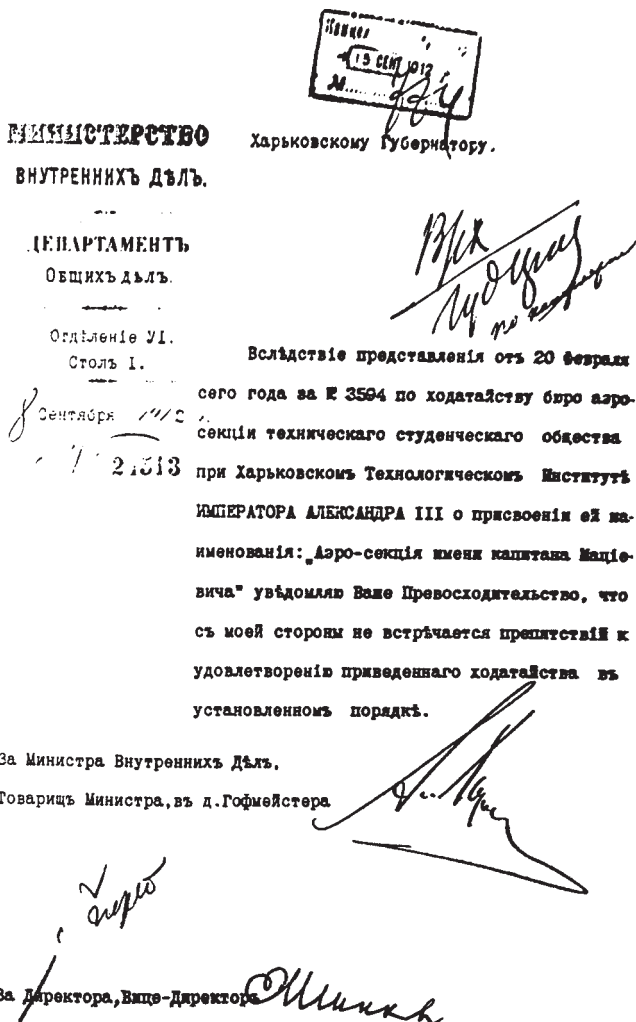
«Управління Фастівської залізниці доводить до загальної уваги, що з дозволу пана міністра шляхів сполучення 23 сього листопада 1876 року відкривається постійний рух поштово-пасажирських поїздів № 1, № 2 між станціями Фастів і Знамянка. Рух товарно-пасажирських поїздів по головній лінії і товарних взагалі має бути відкрито після при-

пинення руху військ і після відновлення товарного руху на сусідніх дорогах».

Документ № 2

Оригінальний документ

Дозвіл Міністерства внутрішніх справ Росії про присвоєння аеросекції Харківського технологічного інституту імені капітана Мацієвича. 1912 рік. ДА Харківської області.

(Матеріали Олександрівського краєзнавчого музею)

Документ № 3

Оригінальний документ

Атестат, виданий у 1906 році мешканцю Олександрівки Петру Підгірному конторою маєтків баронеси В. Г. Врангель, внучатої племінниці І. І. Фундуклія.

(3 приватної колекції В. Г. Кірмана)

Основні події в історії Олександрівщини:

1. 1825–1850 рр. – у містечку Олександрівка жив Міхал Грабовський.
2. 1857 рік – с. Ставидла стало містечком.
3. 1861 рік – скасовані військові поселення.
4. 1861 рік – сталися заворушення селян Китайгорода і Северинівки, незадоволених результатами ліквідації кріпацтва.
5. 1877 рік – народився Левко Мацієвич.
6. 1879 рік – засноване Бовтиське сільське однокласне училище.
7. 1894 рік – М. В. Левитський організував у Федварі першу в Росії землеробську артіль.

§ 8. За крок до незвіданого майбуття.
Наш край на початку ХХ ст.

Згадай:

1. Які зміни відбулися в економіці України на початку ХХ ст.?
2. Що ти знаєш про створення українських політичних партій на початку ХХ ст.?
3. Які події відбувалися в Україні в роки Російської революції 1905–1907 років?
4. Як розвивалися література, освіта, музика, театр в Україні на початку ХХ ст.?
5. Які зміни були у землекористуванні за реформи Петра Столипіна?
6. Охарактеризуй події Першої світової війни для України.

ВСТУП

Промислове піднесення 60–90-х років завершилось наприкінці ХІХ ст. Економіка Російської імперії переживала велику кризу, яка істотно вплинула не тільки на господарське, але й на суспільно-політичне життя України.

Початок ХХ століття ознаменувався подальшою політизацією суспільно-політичного життя, коли з'являлись загальноросійські політичні партії.

Неминучою була революція 1905–1907 років, яка вимагала реформування життя людей. Аграрна реформа Петра Столипіна здійснювала курс на обмеження або ліквідацію незадовго до того дозволених свобод.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАШОГО КРАЮ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У 1900 році вийшла книга «Список населенных мест Киевской губернии», в якій детально описується, якою була Олександрівка на початку ХХ ст.

«Містечко Олександрівка (власницьке). Дворів – 595, жителів обох статей 5337 осіб, чоловіків – 2666, жінок – 2671. Осно-

вне заняття жителів – землеробство, деякі селяни вирушають на заробітки.

У містечку Олександрівка числиться землі 2124 десятини, в церковній – 30 десятин, інших станів – 840 десятин.

Село належить Міхалу Антонійовичу Грабовському, Максиму Ксаверову Красносельському, Петру Ромуальду та Іванові Івановичу Брендлею, Єфросинії Андріївні Беляєвій, Григорію Лук'яновичу Чернелевському.

У містечку є одна православна церква, дві синагоги, одна церковнопарафіяльна школа, одна лікарня, двоє лікарів, один фельдшер, одна бабка-повитуха, дві аптеки, один цукровий завод, що належить Олександрівсько-Катерининському товариству (на заводі працює 240 робітників). Директор – головний інженер Людвиг Олександрович Волощан. Пивоварний завод, що належить міщанинові Костянтину Івановичу Махачеку (10 робітників), медоварний завод міщанина Лейзора Хасика (2 робітники), цегельний завод Володимира Івановича Толлі (15 робітників), керує заводом Людвіг Олександрович Волощан, 8 вітряних млинів, завод шипучих вод Аврума Тартаковського (2 робітники), 1 купецький, 6 заїжджих дворів, 2 казенні винні лавки. Базари щочетверга».

Центральна вулиця була повністю у непридатному стані, який заважав пересуватись пішим та кінним.

Сільське господарство завдяки працелюбності населення розвивалося інтенсивно, збільшувалися площі зернових культур та засіяних цукровими буряками. Майже у кожному населеному пункті було по декілька вітряків, олійниця. У селянських господарствах займалися бджолярством, ремісництвом, були маслоробні, кузні, працювали пивоварні та винокурні. У окремих господарствах почали застосовуватись машини. У 1907 році у с. Красносілка виникло товариство споживачів, яке торгувало промисловими товарами і об'єднувало заможних селян. Значна частина селян жила за межею бідності. Умови праці на цукровому заводі були важкими. Малі заробітні плати, ненормований робочий день.

ПЕРШІ ВИСТУПИ ПРОТИ ПАНСЬКОГО ГНІТУ

У Київській губернії економічний розвиток не супроводжувався покращенням життя переважної більшості населення. Малоземелля і безземелля, необхідність працювати на ка-

*Працівники цукрозаводу в Олександрівці. 1910 рік.
(Фото з державного музею історії Олександрівського району)*

*Житель
с. Красносілка
Г. Г. Кравченко –
учасник Першої
світової війни*

бальних умовах на поміщиків збурювали проти влади селянство. Прагнення підвищення зарплати, недосконалість фабрично-заводського законодавства, яке б захищало робітника, викликали гостре незадоволення у багатьох регіонах.

Важкий стан життя був на Олександрівщині. Мала була плата за роботу, вимоги збільшувались, а поодинокі виступи по селах просто придушувались, ватажків заарештовували жандарми.

Так, 27 січня 1903 року на цукровому заводі Олександрівки відбувся страйк.

Робітники тримались дружно та енергійно, диктуючи свої вимоги, серед яких була вимога 8-годинного робочого дня. Цей виступ було придушено, а 170 робітників заарештовано.

У 1906 році в с. Красносілка був бунт селян, учасників якого було засуджено.

ВІДГОМІН РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РОКІВ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

У період буржуазно-демократичної революції на території нашого краю відбулися страйки робітників та селянські заколоти.

У липні 1905 року у с. Бовтишка селяни на чолі з Ф. Терновим, С. Костенком, С. Нечитайлом відмовилися працювати на панській економії, вимагаючи підвищення платні. Страйк тривав понад місяць. Для придушення виступу селян прибув загін озброєних козаків з приставом. Усе населення зігнали до управи. Організаторів заворушення засудили та відправили до Сибіру. Решту селян відшмагали різками та примусили працювати на панській землі.

У 1905 році на цукровому заводі села Стара Осота страйкували робітники. Вони вимагали підвищення зарплати і скорочення робочого дня, а в 1906 році в селі стався селянський виступ. Селяни вимагали, щоб їм дозволили жати за шостий, а не за дванадцятий сніп.

Того ж року відбулося два виступи селян, які вимагали справедливості та чесного перерозподілу общинних земель і конфіскації поміщицьких земель.

У с. Кримки у 1905 році селяни відмовилися працювати на панській економії. Організаторами протесту були місцеві жителі П. Пересунько та А. Варивода. Керуючий економією О. Бем викликав козаків, приїхав пристав з Кам'янки. Зібрали жителів села, і пристав запропонував селянам вийти на роботу, а панові – підвищити оплату їх праці. Того ж року підпалювали тричі панський ліс. Одним із учасників підпалів був Мина Кирилук.

У цей період у с. Ставидла селяни повстали проти поміщиків. Ватажків було заарештовано і вислано на Північ.

У період Першої світової війни 1914–1918 років жителі району брали участь у бойових діях, виступаючи у складі російської армії.

ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТ» ТА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

У 1905 році в Єлизаветградці виникла соціал-демократична група, членів якої у 1906 році було заарештовано.

У 1911 році в селі Єлизаветградка з'явився фельдшер Юрій

Дмитрович Мельник, який належав до партії соціалістів-революціонерів.

Після Лютневої революції 1917 р. в Олександрівці починає активно діяти товариство «Просвіта», що організовувало лекції, концерти, вистави. На Олександрівщині з'явилися осередки Української селянської спілки та Української вчительської спілки.

У селі Михайлівка почалась організація нового гуртка самостійників. Також у Михайлівці було організовано «Просвіту», а при ній утворено велику бібліотеку та книгарню. До «Просвіти» прилучилися організатори партії самостійників у Михайлівці – Варвара Григорівна Колюк та Андрій Іванович Котів, який повернувся з Першої світової війни. Ідея «Самостійної України» зростала і міцніла. Обговорювалися розпорядження Центральної Ради. У квітні 1917 року у с. Михайлівка урочисто відкрито театр, який став культурним центром села. У селах Олександрівщини з'являлися і представники більшовицької партії, але ідея самостійництва була настільки сильною, що більшовицькі ідеї місцевого населення мало поділяло.

РОЗВИТОК ОСВІТИ, МЕДИЦИНИ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

Архівні матеріали повідомляють про те, що 27 жовтня 1860 року в містечку Олександрівка в селянській хаті відкрито школу, під яку було відведено лише одну кімнату. Навчалося в цій школі 19 дітей. Дячок і місцевий пономар під наглядом священика учили школярів слов'янської та цивільної азбуки, молитов, арифметики. За час, що минув з дня відкриття першої школи, до 1900 року налічувалося в районі вже 17 церковно-парафіяльних шкіл, 6 шкіл грамоти і 2 міністерські. Практично кожне село мало свою школу. В Бовтишці, наприклад, діяла двокласна, в Ставидлах – однокласна. В усіх школах навчалося до 1000 дітей. Навчання вели 28 учителів, з них 6 дяків. З 25 шкіл, що функціонували до 1900 року, 23 школи знаходилися в розпорядженні церкви. В кожній школі Закон Божий був основним предметом, вів його, як правило, місцевий священик. Середніх шкіл зовсім не було. Лише в 1912 році розпочинається будівництво земських дво- та однокласних шкіл в селах Івангород, Стара Осота, Соснівка та інших населених пунктах.

Свідоцтво про закінчення Бортшівського двокласного училища, видане в 1913 році селянинові с. Голикове Я. С. Фундовному

Виняток становить Цвітне, де земська школа відкрилася в 1909 році. А всього за п'ять років, з 1912 до 1917-го, відкри-

лося в нашому краї 9 земських шкіл. Навчання в цих школах тривало 3–5 років. Учні навчалися грамоті, арифметиці, історії, Закону Божому, каліграфії письма. Однак знань було так мало, що продовжувати навчання в гімназії було неможливо. З 41808 чоловік, що проживали у нашому регіоні, середню освіту до революції 1917 року здобуло 120 – це священики, писарі, учителі, фельдшери. З вищою освітою було тільки 11 чоловік. Усього в школах працювало 42 вчителі. На початку ХХ століття містечко Олександрівка за кількістю жителів поступалося деяким селам району, в Бовтишці їх було вдвічі більше. А тому на 1900 рік в Олександрівці була тільки одна церковно-парафіяльна школа на 100 учнів та два вчителі. У Бовтишці було дві школи – двокласна міністерська та церковно-парафіяльна. В обох школах села навчалось 150 дітей. У міністерській школі вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, російську історію, географію, природознавство, креслення, чистописання, співи. У 10 населених пунктах Олександрівської волості в 1900 році було 8 шкіл, Триліської – 10, Цвітненської – 5 шкіл. В Олександрівці планувалося відкрити в 1912 році 4-класне училище. 21 листопада 1915 року олександрівська громада на своїй сходці вирішила мати в себе вище початкове училище. Царський уряд грошей не виділив, приміщення не було споруджено, а тому вирішили так: будинок під училище найняти, а гроші зібрати з жителів містечка. Всі школи до 1917 року утримувались в основному на пожертвування громадян. Казна спромоглася виділяти для шкіл щорічно 30 карбованців.

У 1900 році в Олександрівці діяла лікарня, де було два лікарі та фельдшер, у Ставидлах та Старій Осоті. Фельдшери приймали хворих у Других Бірках, Трилісах, Цвітному, а повитухи надавали допомогу в Олександрівці, Других Бірках, Івангороді. Окремі лікарні утримувались за кошти земства.

! ВИСНОВКИ

На початку ХХ століття в нашій місцевості відбувалися процеси, характерні для всієї території України. Земля належала поміщикам, а промисловість була здебільшого кустарною, де працювала невелика кількість робітників. Умови життя та роботи на заводах були важкими, малі заробітки були також на

панській землі, що стало причиною перших масових виступів селян та робітників. На території краю почали виникати перші політичні партії та організації «Просвіти», які обіцяли населенню вільне майбуття та частково задовольняли потреби у культурному розвитку. Розвивається мережа шкіл, які діяли як у самій Олександрівці, так і у селах.

Перевір себе:

1. Охарактеризуй розвиток промисловості на Олександрівщині на початку ХХ ст.
2. Як жителі нашого краю брали участь у Першій світовій війні?
3. Де були центри виступів робітників проти панського гніту?
4. Які політичні партії та організації виникли у нашому краї на початку ХХ ст.?
5. Які осередки культурного розвитку були в цей період на Олександрівщині?
6. Що являла собою освіта, медицина на початку ХХ століття у нашому регіоні?

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

Матеріали Олександрівського краєзнавчого музею

«27 січня 1903 року вийшов «Киевский социал-демократический листок» № 7, в якому згадується страйк на цукровому заводі м. Олександрівка. Страйк відбувся наприкінці грудня 1902 року, в ньому брало участь близько 500 робітників. «Робітники трималися дружно й енергійно, підтримували свої вимоги, серед яких була вимога 8-годинного робочого дня. Першого січня поліцейські жандармські власті заарештували 170 робітників».

(Газета «Іскра». – № 35. – 1903 рік)

Документ № 2

Матеріали Олександрівського краєзнавчого музею

«Наша поштова контора розташована поблизу містечка на відстані однієї версти. Контора складається з однієї кімнати, дві третини якої окремо для потреб контори, а решта кімнати відведена для відвідувачів. Через надзвичайну тісноту приміщення відвідувачам доводиться тулитися або ж у коридорі, або ж на ганку.

А потім життя наших поштових чиновників дуже жалюгідне... Працюють без перепочинку наші чиновники з 8-9 ранку до 7-8 годин вечора. Коли ж настане час, коли і чиновники-трудівники могли б скористатися бодай святковим перепочинком».

(Єлизаветградська газета «Голос юга», 1905 рік)

Документ № 3

Матеріали Олександрівського краєзнавчого музею

Ухвала Олександрівського сільського сходу від 21 листопада 1912 року.

Ухвалили: виявити своє бажання мати в містечку Олександрівка початкове училище й зобов'язуємося надалі до спорудження будинку для училища та квартири інспекторові училища брати на себе 2/3 витрати щодо найму приміщення для вищого початкового училища».

(Державний архів Кіровоградської області. –
Ф. 516. – Оп. 1. – Арк. 16)

Основні події в історії Олександрівщини:

1. 27 січня 1903 року – страйк робітників на Олександрівському цукро-заводі.
2. 1905 рік – в Єлизаветградці виникла соціал-демократична група.
3. 1905–1907 роки – у краї відбулися страйки робітників та селян періоду першої російської революції.
4. 1914–1918 роки – жителі Олександрівщини були учасниками Першої світової війни.

§ 9. На порозі великих змін.
Наш край у 1917–1939 роках

Згадай:

1. Які наслідки більшовицької революції 1917 року в Україні?
2. Поясни значення законодавчих актів Української Центральної Ради.
3. Хто з уродженців Кіровоградщини був учасником УЦР?
4. Чому українські солдати воювали в період Першої світової війни на стороні Антанти та Троїстого союзу?
5. Назви центри діяльності повстанських армій під командуванням Н. Махна та М. Григор'єва в Україні.
6. Як можна охарактеризувати процес встановлення радянської влади в Україні?
7. Які особливості процесу колективізації в Україні?
8. Назви причини голодомору в Україні 1922-1923 та 1932-1933 років.

ВСТУП

Головними особливостями цього історичного етапу були бурхливі події, що позначились на боротьбі українського народу за збереження своєї нації, за створення власної соборної демократичної держави. За цей період український народ, пройшовши через випробування Першої світової війни, піднявся на революцію, переніс жахи голодоморів, насильницьку колективізацію, масовий терор.

ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

Після більшовицької революції в Росії у листопаді 1917 року, виникнення та діяльності Української Центральної Ради політичні партії вели боротьбу за вплив на місцеве населення, для підтримки його в подальшій боротьбі.

У 1917 році в Олександрівці проводилася посилена агітація більшовиків серед місцевих рад робітничих і солдатських де-

путатів. В Олександрівському повіті поширюється більшовицький рух, що проникав через солдатів, яким потрібна була широка пропаганда діяльності Української республіки та Установчих зборів.

У травні 1917 року в Єлизаветградці обрано раду робітничих і солдатських депутатів на чолі з криворізьким робітником Т. О. Колісником, яка вимагала передати приватні землі у розпорядження земельного комітету.

Стан життя людей був дуже важким. На цукрових заводах Олександрівки, Старої Осоти, в сільських економіях людям не платили заробітної плати, ситуація була критичною. Робітники постійно погрожували пограбуванням заводів та економій.

У 1918 році в нашому краї було встановлено радянську владу. Відразу на місцях почали формуватися нові більшовицькі органи влади, які з 1919 року підпорядковувались Раді Народних Комісарів. Одночасно почали формуватися місцеві органи влади – революційні та військово-революційні комітети. Ревком у 1919–1921 роках діяв у Олександрівці, про що свідчить телефонограма з Олександрівки в Чигирин ревкому 06.03.1919 року, а по селах створювались комітети бідноти, або комнезами, що виникли в Олександрівці, Бовтишці, Красносіллі, Єлизаветградці. Головою Олександрівського містечкового виконкому спілки бідноти був Зонбштейн. Також існували і профспілкові комітети на заводах.

Цим органам передавалась вся повнота влади, а комнезами розглядались як опорні пункти більшовиків на селі, зняряддя в боротьбі з заможними селянами.

Для проведення своїх заходів населення Олександрівщини розділялося на чотири категорії: заможні селяни, нижче заможних, середняки, нижче середняків.

БОРТЬБА ЗА УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У березні 1918 року територію окупували австро-німецькі війська, боротьбу з якими вели партизанські загони на чолі з Т. О. Колісником, П. І. Олизьком та І. К. Тихоненком.

У 1918 році в Єлизаветградці було створено загін Червоної гвардії, що налічував понад 100 чоловік. Загін дав бій австро-німецьким загарбникам. Для боротьби з окупантами в селі створено партизанський загін.

*Гроші отамана Нестора Махна
(Із фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею)*

27 липня 1919 року стало відомо, що в Сентовому (Родниківці) за наказом Нестора Івановича Махна було вбито М. О. Григор'єва.

Навесні 1918 року село Стара Осота окупували австро-німецькі війська. Німці грабували населення, вивозили до Німеччини худобу, хліб, цукор. Жителі Старої Осоти боролися з окупантами у складі партизанського загону І. К. Тихоненка, заступника отамана Коцури (Коцура у той час був на боці радянської влади). Після виходу з села окупантів у селі діяв ревком на чолі з Коцурою. У грудні 1918 – січні 1919 року село перебувало під контролем Директорії, поки після запеклих боїв місцевого партизанського загону влада перейшла до ревкому, а згодом – до волосного комітету. У грудні 1918 року частину району захопили війська колишнього командира М. О. Григор'єва та Н. І. Махна.

Після встановлення радянської влади у селі Підлісне селяни-бідняки на чолі з секретарем волосного земвідділу П. І. Довженком розділили землю заможних селян. Після приходу австро-німецьких військ заможні селяни разом з окупантами вчинили самосуд над селянами –

22 чоловіки було розстріляно, багатьох побито нагаями та шом-полами. Із селян Підлісного та навколишніх сіл було створено партизанський загін на чолі з П. І. Довженком, який вів боротьбу з окупантами до визволення краю Червоною Армією в кінці 1919 року. Жителі села Підлісне вшанували пам'ять борців за встановлення радянської влади та встановили меморіальну дошку на честь голови волвиконкому комуніста І. Т. Скарбовського, який був зарубаний у 1921 році. Пам'ятна дошка встановлена також комуністам Д. Л. Пашковському та І. Р. Умрихіну, безпартійним П. Г. Терону та І. Д. Іванову, розстріляних денікінцями.

У 1920 році в селі Нижчі Верещаки більшовики вели боротьбу з загонами Хмари, Залізняка, Коцури і Чучупаки.

З серпня 1919 до січня 1920 року територія району частково потрапила під контроль денікінців, які вчинили в Олександрівці єврейські погроми. Відновлення радянської влади зустріло опір частини заможних селян.

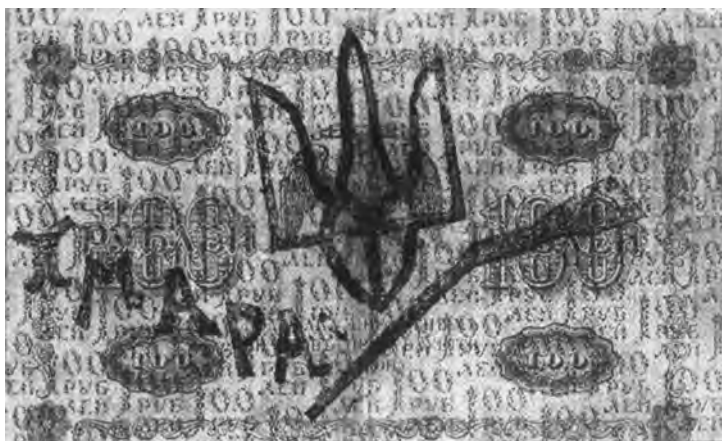
У 1920 році в Івангороді під керівництвом члена Центральної Ради О. С. Діброви відбувся окружний з'їзд селян, делегати якого закликали боротися за самостійну Україну.

ХОЛОДНОЯРСЬКА ПОВСТАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

У 1918–1922 роках села Олександрівщини перебували під значним впливом Холодноярської повстанської республіки.

Холодноярська організація налічувала до тисячі повстанців. Штаб знаходився у с. Мельники Чигиринського району, у Мотроненському монастирі, з початком 1922 року – у партизанському таборі поблизу с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області. Тут діяли отаман Пилип Хмара, Іван Гонта (Лютий-Лютенко), Мефодій Голик-Залізник, Яків Щериця, Василь Кваша, Ларіон Завгородній (Загородній), брати Чучупаки, Чорний Ворон та інші, які тримали зв'язок з урядом УНР. Пилип Хмара народився у с. Цвітне, мав печатку з гербом УНР, випускав власні гроші. У різний час у його загоні було від 600 до 2000 бійців.

Події, що відбувалися в цей період, описав учасник повстання, український письменник Ю. Горліс-Горський у книзі «Холодний Яр».

*Гроші
холодноряського
отамана
Пилипа Хмари*

У 1923 році активізувались залишки холодноряських повстанців, зокрема загін Завгороднього, що діяв у Михайлівці та Федварі.

Для повного знищення повстанського руху органи радянської влади створили трійки боротьби з бандитизмом. У села були введені військові загони: у Цвітне – 18 кавалеристів (командир Сімонов), у Соснівку – кавалерійський загін Джавахова у 22 шаблі, у Вищі Верещаки – 22 піхотинці під командуванням Гончаренка, у Бовтишку – піхотний загін Гольберга у 21 штик, в Олександрівку – загін «надтрійки в 15 штиків». Але їхні дії не завжди були ефективними. В одному з рапортів Сімонов писав: «Стою з пішим загonom у Цвітнянських хуторах. Розкрив значну кількість осіб, які мають зв'язки з бандою».

Останніми представниками влади Української Народної Республіки були отамани. Про них і про повсталу Україну влучно висловився М. Мироненко: «Повстала Україна носія влади вільної, самодержавної нації зве отаманом, часто додаючи до цього слова «батько», «батьки-отамани».

Пилип Хмара

*Юрій Горліс-
Горський*

ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У НАШОМУ КРАЇ

У роки громадянської війни більшість сіл району переходила з рук у руки. Через село Бірки в 1920 році пройшла 1-ша Кінна армія С. Будьонного.

У громадянську війну політкомісаром кінного корпусу 10-ї армії, а згодом уповноваженим Реввійськкради 1-ї Кінної армії був виходець із села Ставидла А. С. Кивгило.

Під час громадянської війни біля села Бандурове у лісах перебували повстанські загони. При переході 1-ї Кінної армії з Дону на захід, у районі Телипиного, в травні 1920 року кавалерія Будьонного допомогла радянській владі знищити всі загони повстанців, а в жовтні таку місію виконали при переході з заходу в Крим.

ПЕРШІ ОБ'ЄДНАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Після встановлення радянської влади в Україні було важливе питання: за яких умов селяни будуть розпоряджатись довгоочікуваною землею та яка буде створена система оподаткування.

У 1917–1920 роках в Україні виникли перші колгоспи, які утворилися в результаті об'єднання селянських господарств та активного сприяння радянської влади. Залежно від ступеня усупільнення колективності господарств на Олександрівщині колективні господарства поділялися на:

товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи), які спеціалізувалися на посівах зернових;

артілі – в яких колективізувалися посіви та майно, але залишалися присадибні ділянки та необхідний для ведення господарства реманент;

комуни – селянські господарства, в яких повністю всім розпоряджався колектив. Основне завдання, яке виконували такі сільськогосподарські об'єднання у 1919–1928 роках, це виконання продрозкладки, яке було життєво необхідне для молодого радянської держави.

Згідно з листопадним Пленумом ЦК ВКП(б) 1929 року було проголошено курс на суцільну колективізацію, головною умовою якої було перетворення вже утворених колективних під-

приємств на колгоспи, причому продрозкладка замінювалась продподатком.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

У селі Красносілка організовано виробничу артіль інвалідів-кустарів маслоробного промислу «Праця інваліда». У березні 1929 року організовано першу сільськогосподарську артіль «Червоний промінь», а в січні 1930 року – колгосп «Спільне життя».

У селі Бовтишка в 1923 році засновано артіль «Орач», а у 1929 році було організовано колгоспи «Червона зірка» і «Червоний лан», для проведення польових робіт прибуло шість американських тракторів. У 1935 році бригадир Дорбоскок за високі результати в роботі був нагороджений орденом Леніна.

У селі Буквар у 1928 році було утворено ТСОЗи, а потім вони об'єдналися у два колгоспи «Червоний хлібороб» і «Червона зірка».

У селі Вищі Верещаки у 1924 році виник колгосп «Сучасний хлібороб». У селі на той час проживало 3793 жителі і утворився ще один колгосп – «Червона праця». У 1931 році виник колгосп ім. Шевченка.

У селі Голикове у 1923 році створено артіль «Борець». У 1928 році тут виникло товариство спільного обробітку землі «Незможник», а у травні 1930 року ТСОЗи об'єдналися у сільськогосподарську артіль «Комінтерн». До кінця 1935 року було організовано колгоспи ім. Постишева, XVII партз'їзду та «Радгосподар».

У селі Єлизаветградка у 1923 році у колишньому поміщицькому маєтку створено перше колективне господарство, в 1925 році – машинно-тракторне товариство.

У Красносіллі в грудні 1922 року організовано першу сільськогосподарську комуну ім. Леніна. В червні 1924 року в Красносіллі організовуються сільгоспартілі ім. Крупської та ім. Чубаря. Пізніше створюються декілька ТСОЗів, з яких утворюються чотири колгоспи: ім. Крупської, «Хлібороб», «Змичка», «Політвідділ».

У Михайлівці у 1921 році створено сільгоспартіль ім. І. Франка, що об'єднала 16 сімей. Головою артільі було обра-

но Ф. І. Тарасенка. Наступного року організовано артіль «Труд», ім. Шевченка, «Хлібороб», відкрито прокатний пункт сільгоспмашин. У 1923 році на загальних зборах жителів села організовано артіль «Комунар».

У с. Нова Осота у 1920 році створено Новоосотське відділення радгоспу, а у 1930 році створено колгоспи «Нове життя» та ім. Петровського.

У селі Підлісне у 20-х роках створено 12 артілей: «Послідовник агрономії», трудову землеробську артіль імені Леніна, «Молодий господар», «Колектив Леніна», «Селянська праця», «Червоний степ», «Незаможник». У 1933 році було створено колгосп «Прогрес», який у 1934 році розукрупнено на 4 господарства.

У 1923 році у Сентовській волості (Родниківка) було організовано комуну «Восходящее солнце правды». У 1928 році в селі створено ТСОЗ «Незаможник», у 1930 році створено 5 колгоспів – «Червона зірка», «Сиваш», ім. Димитрова, ім. Орджонікідзе, «Червоний прогрес».

Перші колгоспники сільгоспартілі «Червоний шлях» с. Триліси. 1927 рік

У с. Розуміївка у 1924 році створено ТСОЗИ, згодом колгоспи «Червоний прапор» і «Шлях колективізації».

У с. Соснівка у 1928 році засновано артіль «Колос», в 1930-му – «Перемога», навесні 1932 року обидві артілі об'єдналися в артіль «Аврора», куди входило 289 господарств.

У 1920 році у с. Ставидла створено комнезам на чолі з учителем місцевої школи Т. Т. Бабичем. У 1928-му організовано колгосп «Ленінський шлях», у 1930-му – колгосп «Перемога».

Восени 1929 року в с. Стара Осота почалася масова колективізація. Навесні 1930 року в колгоспи вступило 80 % господарств та було організовано 2 колгоспи – ім. Леніна та «8 Березня». У 30-х роках з'явилися перші трактори, якими керували В. Гладка, Л. Шулик, М. Шевченко, І. Безпечний, І. Черкас. За сумлінну працю бригадира С. А. Чернявського у 1935 році нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В с. Триліси в 1923 році створено ТСОЗ, очолив його І. П. Ткаченко, а у 1929 році у Трилісах організовано колгосп «Перемога».

У період непу в с. Цвітне було створено машинно-тракторне товариство та організовано касу взаємодопомоги, комітет незаможних селян на чолі з Ф. Коваленком. У 1924 році у селі було створено перший кооператив – голова П. Г. Хлівіцький. У 1926 році кустарі-гончарі с. Цвітне об'єдналися у виробничо-кооперативну артіль «Боротьба» з виробництва гончарного посуду і черепиці з місцевої глини. У 1928 році в селі виникли ТСОЗи, а через рік було організовано 5 колгоспів: ім. Сталіна, «Хлібороб», «Комсомолец», ім. Ворошилова, ім. Шевченка. У 1931 році в селі завершено колективізацію. Колективізація відбувалася в гострій боротьбі. Станом на грудень 1930 року в Олександрівському районі розкуркулено 199 господарств, в Єлизаветградці – 24.

На кінець 30-х років ХХ століття у нашому краї було завершено колективізацію. Це означало, що відбулася зміна не лише землевласності, а відбувся процес формування нового, соціалістичного суспільства у населених пунктах Олександрівщини.

ГОЛОДОМОР 1921-1922 ТА 1932-1933 РОКІВ У НАШОМУ КРАЇ

Про голод, який вирував на Поволжі на початку 20-х років ХХ століття, з підручників історії знають усі. Але голо-

дне лихоліття було й в Україні, зокрема, на території нашого району.

У березні 1922 року елизаветградська газета «Красный путь» писала: «...Голод лютує в Росії, голод впритул приступив до нас, голод уже в нашому повіті, голод уже в місті. Ви не можете не бачити на вулицях людей, які падають, не можете не чути голосіння, що докочуються до нас з далекого Поволжя, з Херсонщини, з Федварського району, із Кушівки...». Ці рядки свідчать про те, що після встановлення радянської влади у нашому краї з початком утворення нових форм господарювання у сільському господарстві люди переживали голодомор, який сприяв посиленню зuboжіння населення та зменшенню його кількості.

Одним із найстрашніших злочинів сталінізму проти українського народу був організований ним голод 1932-1933 років. До цього голоду держава підштовхнула село, яке відмовлялось приймати колективізацію. У багатьох місцях вилучали все зерно, не залишаючи жодного шансу на виживання простим українським хліборобам. Під час голоду в 1932-1933 роках у селах району за неповними даними померло близько 6 тисяч чоловік.

У с. Бовтишка – померло 85 жителів, Букварі – 182 чол., Вищих Верещаках – 58 чол., Голиковому – 103 чол., Єлизаветградці – 266 чол., Іванівці – 38 чол., Красносілці – 406 чол., Красносіллі – 286 чол., Любомирці – 92 чол., Михайлівці – 57 чол., Нижчих Верещаках – 212 чол., Новій Осоті – 116 чол., Підлісному – 700 чол., Родниківці – 221 чол., Розуміївці – 246 чол., Соснівці – 113 чол., Ставидлах – 161 чол., Хайнівці – 43 чол., Цвітному – 255 чол.

Навесні 1933 року начальник Київського обласного відділу Державного політичного управління Розанов передав записку голові ДПУ УРСР про кількість голодуючих районів, населених пунктів та надання продовольчої допомоги населенню. У записці міститься така інформація про голод у Кам'янському районі. Північна частина нинішньої Олександрівщини в той час входила до складу саме Кам'янського району Київської області, тож ці відомості відображають стан і в нашому краї. Отже, навесні 1933 року на Кам'янщині голод охопив 11 населених пунктів, 609 сімей. Голодували 1192 чоловіки дорослих і 1407 дітей, опухли з голоду 2188 чол., померло 176. Зафіксовано один випадок людодства. Розанов повідомляє, що, крім

продовольчої допомоги з централізованих ресурсів області, в 42 районах з місцевих запасів мобілізовано хліб, цукор, повидло, патоку, томат, овочі, крупи, олію, толокно, консерви, м'ясо, кондитерські вироби, сухі овочі. Пік голоду в нашому краї припав на травень–липень 1933 року.

Жителька Олександрівки, 1922 року народження, характеризувала той важкий час: «Коли прийшов голод, у хаті, як і скрізь на селі, не було ні зернини. Все забрали комнезами. Їли листя і цвіт акації. Переминали пусті качани і робили із крупців кашу або коржі. Мама ходила по селу і вимінювала різні речі на їжу. Приносила вона квасолю і макуху, і то нечасто. Тоді ми вважали цю їжу королівською. Все, що залишали на другі дні, приходили вночі або вранці комнезами і забирали. Так одного разу вони забрали і батька. З тюрми він повернувся лише через чотири місяці. За що забрали, не пояснили. Знесилена голодом, вся моя сім'я переохворіла на малярію. Ми, діти, лежали пухлі й безсилі.

По сусідству жили люди, які були дружні з сім'єю Годованчиків. За часів до голоду діти приятелювали. Мала сім'я сусідів двох дочок – Дуню і Дашу. Під час голоду мати поїла своїх дочок. Було їм тоді 7 і 8 років. Після того жінка ходила, ніби мара, чорна і страшна».

У селі Китайгород під час голоду померло близько 150 чоловік. Головою колгоспу був на той час І. Г. Білий.

Пам'ятник жертвам голодомору 1932-1933 років в Олександрівці

Люди помирали з голоду, траплялися випадки канібалізму, а з райцентру прислали уповноваженого по заготівлі хліба. Під час голоду у нашому краї померло близько 6 тис. чоловік. В Олександрівці встановлено пам'ятник жертвам голодомору 1932-1933 років.

СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ

Відразу після закінчення громадянської війни Україна потрапила в смугу криз, викликаних продовженням попередньої економічної політики. В цей період по країні прокотилася хвиля репресій, спрямованих на встановлення сталінського тоталітарного режиму. Репресії не обминули і наш край, багато жителів нашого краю були безпідставно засуджені та виселені з рідних місць.

У роки сталінських репресій несправедливо засуджено жителів села Буквар С. Риженка та Ф. Сорочана. У Вищих Верещаках було репресовано жителів села – різноробочого І. Ф. Черницького, хліборобів Д. Г. Буряка, Т. Л. Нечипоренко, С. Г. Іщенко, колгоспника Х. К. Назаренка.

У селі Єлизаветградка під час репресій було несправедливо засуджено колгоспників А. Н. Збараха, П. К. Семеняку, Й. М. Шпильку.

У с. Китайгород було репресовано у 30-х роках Пилипа Снісаря та Михайла Ткаленка.

У с. Нова Осота серед несправедливо засуджених була домогосподарка К. А. Подик.

Під час сталінських репресій 30–50-х років ХХ ст. було засуджено в с. Тарасівка чоботаря І. Г. Саліяна та слюсаря В. І. Чорного, яких реабілітували лише в 1990 році.

У цей період у селі Цвітне несправедливо засуджено гончаря Б. М. Щербину, колгоспників А. М. Сіденка, О. Д. Галасюка, І. Г. Шерстюка, чоботаря К. І. Малину, коваля Ф. В. Махину, лимаря П. С. Ромащенко.

У нелегкий час довелося працювати вчителям. Хвиля репресій, терору не обминула цих відважних людей. Згадує О. І. Закревська, вчителька російської мови Олександрівської школи № 3: «В далекому 1937 році на уроці історії в Олександрівській середній школі, де я навчалася, який проводив Антон Вікентійович Хмелевський, на столі лежав підручник з історії доре-

волюційного періоду. Кожен з учнів намагався зазирнути в цю книгу, але вчитель так і не насмівся показати її дітям. На наступний урок історії Антон Вікентійович не прийшов, ніхто ніколи більше його не бачив. Учні, колеги навіть боялись щось запитати, поцікавитись його долею. Всі розуміли, де подівся вчитель, але розмов ніяких не було».

Важка доля чекала і Петра Григоровича Закревського – вчителя природознавства, якого було репресовано в 1937 році.

Не минула хвиля сталінських репресій і священників, чия діяльність пов'язана з Олександрівським районом. Ось їхні імена: священник, протоієрей Григорій Приходько, народився 1868 року, служив у Бірках, розстріляний 14 січня 1938 року; священник, протоієрей Дмитро Сурмелі, служив у селі Олександрівка, розстріляний 27 грудня 1937 року; священник, протоієрей Михайло Рябцев, народився 1879 року, служив у селі Федвар, розстріляний 19 лютого 1930 року.

ЗМІНИ АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ НАШОГО КРАЮ

З 1920 до 1939 року на території сучасної Олександрівщини проходили адміністративно-територіальні зміни, які несли за собою значний перерозподіл території, що мало позитивно вплинути на структуру управління в нашому краї. 8 квітня 1920 року Сентовська волость (Родниківка) відійшла від Олександрівського до Єлизаветградського повіту. А Олександрівка у 1921 році отримала статус села, з 1923 року стала районним центром Черкаського округу. Після ліквідації округу ввійшла до складу Кам'янського району Київської області.

Село Тарасівка засноване на початку ХХ ст. на місці старого урочища Вуковар (Буквар),

*Антон
Вікентійович
Хмелевський*

*Петро
Григорович
Закревський*

колишнього поселення 12-ї роти, вихідцями із Федвара (Підлісного). До 1922 року с. Тарасівка входило до складу Федварської сільради.

22 лютого 1922 року селу було видано посвідчення про самостійну сільраду та печатку.

Єлизаветградський район утворився 7 березня 1923 року на території Єлизаветградського округу Одеської губернії у складі колишніх Єлизаветградської, Оситнязької і Федварської волостей.

7 березня 1923 року було також утворено Цибулівський адміністративний район на території Олександрівського округу Катеринославської губернії. З вересня 1930 року, з ліквідацією округів, Цибулівський район підпорядкований безпосередньо Харкову. В лютому 1931 року цей район приєднано до Знам'янського, який 9 лютого 1932 року ввійшов до складу Одеської області.

На початку 1935 року Єлизаветградський район був у складі Одеської області, а 22 вересня 1937 року він відійшов до складу Миколаївської, 10 січня 1939 року остаточно ліквідований.

Олександрівка у 1935 році стала райцентром Київської, а з 1939 року – Кіровоградської області.

УТВОРЕННЯ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

10 січня 1939 року Указом Президії Верховної Ради СРСР було утворено Кіровоградську область з центром у місті Кірове, яке перейменували у місто Кіровоград. До її складу ввійшов 31 район: 12 – з Миколаївської області: Аджамський, Бобринецький, Витязівський, Єлизаветградський, Знам'янський, Кіровоградський, Компаніївський, Новгородківський, Новопразький, Олександрійський, Устинівський, Червонокам'янський; 10 – з Одеської області: Великовисківський, Добровеличківський, Маловисківський, Новоархангельський, Піщанобрідський, Рівнянський, Тишківський, Хмелівський; 5 – з Київської області: Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Підвисоцький, Чигиринський; 2 – з Дніпропетровської області: Долинський, Петрівський; 2 – з Полтавської: Новогеоргіївський, Онуфріївський.

На початку лютого 1939 року укомплектувалися основни-

ми працівниками та розпочали роботу обласні відділи охорони здоров'я, місцевої промисловості, народної освіти, земельний, фінансовий, комітети у справах молоді і спорту та мистецтв, облспоживспілки, управління держтрудоощадкас, держкредиту та зв'язку.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ, МЕДИЦИНИ

Відразу ж після більшовицької революції 1917 року на Олександрівщині була створена повітова шкільна рада, підзвітна культурно-освітній комісії Чигиринського волосного комітету. За короткий час з 1917 до 1921 року всі школи були перетворені в єдині трудові 4- і 7-річні та діяла 4-річна єврейська школа. Трудових шкіл у районі було відкрито 25, в яких навчалося 3600 дітей, працювало в школах 155 вчителів. У липні 1920 року відбувся II з'їзд учителів повіту. Проходив він у місті Кам'янка, тому що приміщення, яке б вмістило 350 делегатів, в Олександрівці не було. Навчання в 1918–1920 роках проходило у важких умовах, учні навчалися епізодично.

На Олександрівщині з'являються осередки Української селянської спілки та Української вчительської спілки.

*Учні та вчителі з керівниками району. 1920-ті роки XX ст.
(Із фондів Олександрівського краєзнавчого музею)*

“ Нову школу будували всім миром. Робітники цукрового заводу виходили на суботники та недільники, щоб своєю працею наблизити той радісний день, коли діти сядуть за парти в нових світлих класах. Швидко було зведено стіни. На одній з них зберігся напис «1936». ”

Будівництво середньої школи в Олександрівці

До 1919 року в Олександрівці діяло вище початкове училище, яке у 1919 році було перетворене у робітничо-селянську гімназію.

У ці роки шкільна рада була перейменована в районну інспектуру народної освіти – РІНО. Економіка країни вимагала освічених людей, а рівень неграмотних в районі був дуже високим. Так, у 1928 році неписьменних віком від 16 до 38 років було 6,5 тисячі. Тому через рік, у 1929 році, в районі було створене товариство «Геть неписьменність!» Рішенням президії Олександрівського райвиконкому було вирішено ліквідувати неграмотність населення за рік. Між селами району проводилося змагання за швидше опанування грамотою. Олександрівці змагалися з жителями Бовтишки.

У 1936 році вперше за всю історію району була створена перша середня школа на 400 учнів. 1 вересня 1936 року нова Олександрівська середня школа відчинила свої двері першим

*Влас
Кирилович
Гончаренко*

*Мина
Тарасович
Бebesко*

*Олексій
Михайлович
Вовкотруб*

*Любов
Парфенівна
Городиська*

учням. Це було нове прекрасне приміщення з 10 класних кімнат. Перший директор школи – Влас Кирилович Гончаренко.

В 1937–1941 роках директором школи був Мина Тарасович Бебешко, завучем – Олексій Михайлович Вовкотруб, він також викладав фізику.

Перший випуск нової школи було здійснено в 1938 році.

Учні, навчаючись у новому приміщенні школи, показували відмінні результати роботи.

Учні 4-го класу здавали екзамени за початкову школу.

До війни Олександрівська середня школа здійснила чотири випуски: 1938 рік – 20 учнів, 1939 рік – 30 учнів, 1940 рік – 30 учнів, 1941 рік – 30 учнів.

Високу педагогічну майстерність показували педагоги. В 1939 році Любов Парфенівну Городиську нагороджено орденом «Знак Пошани».

По селах відкривалися школи для навчання дітей. Наприклад, у Букварі відкрита дво-

4-Б клас Олександрівської середньої школи. 1939 рік

комплектна школа, було організовано хату-читальню, а у 1926-1927 роках у селі збудовано чотирирічну трудову школу, у 1935 році – організовано семирічну школу.

У Єлизаветградці у 1936 році було збудовано приміщення нової школи, село було електрифіковано, працював радіовузол, демонстрували кінофільми. У селі Красносілля з середини 30-х років працювала середня школа.

У 1934 році відкрито дитячу технічну та сільськогосподарську станцію, де працювали радіотехнічний, авіамоделний та гурток фотоапаратів. Керував станцією Степан Іванович Кононенко. В 30-х роках юні техніки почали виготовлення літальних апаратів, важчих за повітря.

У клубі Олександрівського цукрокомбінату пройшла перша конференція робіськорів, які випускали масову стінну газету «Шукай правду».

Похвальна грамота і перевідне посвідчення Олександри Зяблікової, учениці Олександрівської середньої школи. 1938-1940 рр.

Випускники Олександрівської середньої школи. 1941 рік

Випускники середньої школи с. Красносілля. 1934 рік

В Олександрівці у березні 1935 року засновано олександрівську районну газету «Більшовицький шлях».

У 1919 році президія Олександрівського цукрозаводу вирішила відкрити заводську лікарню на шість ліжок, а в Родниківці було закладено лікарню, названу ім. В. І. Леніна.

У 1923 році в Олександрівській дільничній лікарні було 35 ліжок. Працював лікар Крилов, його помічник Анатольський та чотири особи техперсоналу. Лікар обслуговував Олександрівку, Несваткове, Нижчі Верещаки. На той час фельдшерсько-акушерські пункти діяли в Івангороді, Бірках, Голиковому, Бовтишці, Розуміївці, Стримівці, Соснівці.

Значного розвитку досягла медицина у 30-х роках ХХ ст. Існували районні лікарні в Олександрівці та Єлизаветградці. В Олександрівці збудували приміщення поліклініки, два корпуси лікарні. Було організовано дільничні лі-

*Колектив
редакції
олександрівської
районної газети
«Більшовицький
шлях».
1940 рік*

карні у Трилісах, Ставидлах і Красносіллі, фельдшерсько-акушерські пункти з пологовими будинками у 10 селах. У 1937 році в Олександрівці було обладнано рентген-кабінет. У 1940 році лікарня розширилася до 50 ліжок, було відкрите дитяче відділення з лікарем-педіатром.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

На території краю розгорнулася діяльність Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Варто зазначити, що уродженці району Іван Павловський (Соснівка) та Юрій Жевченко (Єлизаветградка) були серед керівників УАПЦ.

У жовтні 1921 року рішення про заснування української православної парафії та приєднання її до Всеукраїнської спілки православних церков прийняли жителі села Івангород. Заснували автокефальну громаду і в Соснівці. Навесні 1922 року молодь з релігійної громади Свято-Успенської церкви Олександрівки підтримала єпископа Павловського, а стару громаду близько 300 осіб розігнали. В середині 1920-х років більшість храмів на Олек-

сандрівщині перебувала під контролем УАПЦ. Така українізація церкви викликала занепокоєння влади і призвела згодом до ліквідації громад УАПЦ і репресій стосовно її парафіян.

! ВИСНОВКИ

На початку ХХ століття на території району проходили події, які були характерними для території всієї України. Цьому періоду була притаманна боротьба за встановлення радянської влади. Хвилі голодомору 1921-1922 та 1932-1933 років та сталінських репресій знищили більше ніж 6 тисяч жителів нашого краю.

У господарствах відбулися кардинальні зміни. Нещодавні господарі землі стали запеклими ворогами встановлення більшовицької влади та проведення сільськогосподарських «експериментів». У цей період розвивалася освіта, якою керували радянські органи управління – районна інспекція народної освіти, була збудована середня школа в Олександрівці та Єлизаветградці, розпочалось видавництво газети «Більшовицький шлях». У 1939 році утворилась Кіровоградська область, одним із її районів став Олександрівський.

? Перевір себе:

1. Які можна виділити етапи розвитку революційних подій у нашому краї?
2. Які загони протидіяли встановленню радянської влади на Олександрівщині?
3. Назви характерні риси голодоморів 1922-1923 та 1932-1933 років на території нашого краю.
4. Якими були перші колгоспні утворення у нашому краї?
5. Охарактеризуй адміністративно-територіальний устрій та створення Кіровоградської області у 1939 році. З території яких областей була сформована Кіровоградська область?
6. Якими були людські втрати періоду сталінських репресій?
7. Як проходив процес реорганізації системи освіти, медицини?
8. Церковне життя у нашому краї у 1937–1939 роках.

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

3 телеграми Київського губревкому Народному комісару Внутрішніх справ УСРР про політичне становище в Чигиринському, Звенигородському, Канівському повітах. 10 липня 1920 року

«...Чигиринський повіт... Політичне становище повіту порівняно задовільне. Волвиконкоми майже скрізь зорганізовано. Створено сількомнезами, деякі вже зареєстровано. З боку Херсонської губернії з'явилася банда з 30 чол., учинивши напад, сховалися в с. Красносілля.

Розкладка в повіті виконана на 70 %, заготовлено 100 пар чобіт.

4 липня відбувся з'їзд голів волвиконкомів. Проводиться мобілізація офіцерів і чиновників, організовано комісію по боротьбі з дезертирством.

Ставлення до радвлади задовільне, до Петлюри та поміщиків останнім часом ставлення вороже.

Голова губревкому (підпис)»

(Центральний державний архів вищих органів влади та управління країни. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 806. – Арк. 1)

Документ № 2

Із зведення по Кременчуцькій губернії на 5-6 вересня 1920 року

«...Чигиринський повіт. 29 серпня 1920 року було вчинено напад бандитів на містечко Олександрівка за 12 верст від Кам'янки. Захоплено телефонний та телеграфний апарати, на цукровому заводі захоплено 5 000 000 крб., близько 10 пудів цукру та різних продуктів держконтори, вбито 4 чол., із них 1 міліціонер та 1 продармієць.

Завідуючий губінструкторсько-інформаційним П-від. Олицька»

(Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2289. – Оп. 1. – Спр. 5. – Акр. 30)

Документ № 3

3 інформаційного зведення Кременчуцького губвідділу управління. 21-22 листопада 1920 року

«...Чигиринський повіт. У селах Мельники, Трушівці та частково в районі Фундукліївки 17 листопада ввечері були банди Хмари, Деркача та

Ільченка. Загальна чисельність до 300 шабель. Під загрозою розстрілів ці банди чинять перепони проведенню продрозкладки і добровільної явки дезертирів...»

(Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2289. – Оп. 1. – Спр. 5. – Акр. 29)

Документ № 4

З виступу жителя с. Олександрівка, делегата конференції безпартійних селян Чигиринського повіту Журбинського. 30-31 травня 1920 року

«Селянська влада вибрана по інструкції. Розкладка виконана і зверху того червоне військо взяло 17 волів. Бувшої панської землі в Олександрівці немає. Охорони немає. Є міліція, яка проводить справу добросовісно, продовольча справа стоїть кепсько. До радянської влади відносяться симпатично. Підтримують її».

(Державний архів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 69)

Документ № 5

У жовтні 1921 року проведено кілька загальних зборів громадян Олександрівки, які вирішили «взяти під охорону населення містечка колії залізниці, телеграфну і телефонну лінії, а також технічні споруди, надсилаючи допомогу військовим частинам» і пообіцяли «вжити заходів щодо проведення тижня зборів добровільних пожертв на користь голодуючих Поволжя».

(Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р-3156. – Оп. 1. – Спр. 1. – Акр. 23, 27)

Документ № 6

Семен Іванович Олійник, 1912 року народження, житель снт Олександрівка

«Я народився в селі Олександрівка тоді ще Кам'янського району. Родина складалася з десяти чоловік. Наша хата знаходилася по вул. Шевченка, 54. Ми мали корову, коня, свиней, було що їсти, а от одягнутися не було в що, тому мати ткала, а потім шила нам свитини. Ми були як усі. Бідними в Олександрівці були або дуже хворі, або дуже ледачі люди. Робота знаходилася завжди. Зміни почалися в колективізації. Саме тоді почали розкуркулювати наших сусідів. Неда-

леко від нас жила сім'я Хижняків – бездітна. Мали корів, троє коней, але прийшли активісти і все забрали, все до горошинки, залишивши їх на голодну смерть. Через декілька днів він помер з голоду та відчаю. Пам'ятаю і наших активістів. Це були молоді хлопці. Знаю, був Рула, та ще деякі хлопці, навіть були такі, що не могли правильно сказати «куркуль», то казали «уруль». Вони робили любу шкоду крім добра. Як ми пережили голод? Дякуючи нашій мамі та корівці. Але молока на десять душ не вистачало, тому їли цвіт акації, лупу з пшона, сушили мох, а потім перетирали і варили юшку. Лежали попід тинами пухлі люди, не могли піднятися, бо ноги не слухались, їздила підвода та забирала всіх – і мертвих, і живих. Вивозили їх на кладовище, що на теперішньому кагатному полі цукрозаводу, і скидали їх у глибоку яму. Мама нам приказувала: «Не йдіть далеко від хати, тримайтеся один одного, бо заріжуть і з'їдять!».

Записано у 1999 році Громадською Вікторією

Документ № 7

Указ Президії Верховної Ради «Про створення Сумської, Кіровоградської і Запорізької областей у складі Української РСР» від 10 січня 1939 року

Утвердить представление Президиума Верховного Совета Украинской Советской Социалистической Республики.

Об образовании Кировоградской области с центром в городе Кирово с переименованием его в Кировоград.

В состав Кировоградской области включить: город Кировоград, Аджамский, Александрыйский, Бобринецкий, Витязевский, Долинский, Елизаветградский, Знаменский, Кировоградский сельский, Компаниевский, Новгородковский, Новопржский, Петровский и Устиновский районы Николаевской области; Большевиковский, Добровеличковский, Маловисковский, Новоархангельский, Новомиргородский, Новоукраинский, Песчанобродский, Ровнянский, Тишковский и Хмелевский районы Одесской области; Александровский, Златопольский, Каменский, Подвысоцкий и Чигиринский районы Киевской области; Новогеоргиевский и Онуфриевский районы Полтавской области.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР

М. Калинин

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР

А. Горкин

Москва, Кремль, 10.01.1939 г.

Основні події в історії Олександрівщини:

1. Березень 1918 року – окупація австро-німецькими військами території нашого краю.
2. 1818–1922 роки – діяльність Холодноярської республіки.
3. Липень 1919 року – за наказом Н. І. Махна вбито М. О. Григор'єва.
4. Серпень 1919 – січень 1920 р. – територія краю частково перебувала під контролем денікінців.
5. 07.03.1923 р. – Олександрівщина ввійшла до складу Єлизаветградського, Олександрійського і Черкаського округів. Утворено Єлизаветградський та Олександрівський райони.
6. 15.09.1930 р. – Олександрівський район ввійшов до складу Кам'янського району.
7. Лютий 1931 року – Єлизаветградський район приєднано до Знаменського району.
8. 09.02.1932 року – територія району ввійшла до складу Київської та Одеської областей.
9. 1935 рік – відновлення Єлизаветградського та Олександрівського районів.
10. 10.01.1939 року – утворено Кіровоградську область.

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

§ 10. Полум'яними шляхами війни.
Наш край у роки Великої Вітчизняної війни

Згадай:

1. Назви причини та характер Другої світової війни.
2. Початок Великої Вітчизняної війни й Україна.
3. Які зміни відбулися в нашому краї в 20–30-х роках ХХ століття?
4. Переддень війни. Яким було життя місцевих жителів на початку Великої Вітчизняної війни?
5. Які промислові підприємства працювали на території теперішнього району напередодні війни?

ВСТУП

Друга світова війна була однією з найдраматичніших і разом з тим найграндіозніших подій світової історії. У її вир було втягнуто всі регіони, всі області, райони, міста, села України.

Велика Вітчизняна війна внесла свої корективи у долі кожної української родини. Немає жодної сім'ї в нашій державі, яка б не втратила когось із рідних на фронтах війни, під час німецької окупації, в котру б вона не принесла горя. А скільки імен не занесено в Книгу всенародної пам'яті тих, хто померли в полоні або ж були знищені при спробі втекти, скільки юнаків лежить на дні Дніпра – необмундированих і неозброєних, які так хотіли помститися фашистам і яких так бездумно, без підготовки кидали на здобуття плацдармів різного рангу воєначальники.

ПЕРШІ ДНІ ВІЙНИ

22 червня 1941 року фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Запланований блискавичний похід Німеччини і її союзників по радянській території виявився далеко не блискавичним. Ні через шість тижнів, як Гітлер і його генерали розраховували, ні через шість місяців, ні в наступні роки німецький чобіт так і не ступив на бруківку

Москви, хоча окуповано було майже всю Європейську частину СРСР, а втрати Червоної Армії були величезними вже в перші місяці війни.

У перші місяці війни німецькі війська, не дивлячись на опір Червоної Армії, швидко просувались на схід, окупувавши землі Правобережної України та запровадивши тут свій режим. З перших днів війни тільки більше сотні заявок на фронт було подано добровольцями Олександрівського і Єлизаветградського районів. «Все для фронту – все для перемоги!» – цей лозунг, який з'явився у перші дні війни, визначав відтепер весь зміст життя Олександрівського району.

РЕЖИМ ВОЄННОГО СТАНУ

З перших днів війни змінювалася дисципліна і громадський порядок людей. Робітники, селяни, службовці були закріплені за робочими місцями, відпустки заборонялися. Самовільне відлучення з підприємства, яке обслуговувало військову промисловість, розглядалось як дезертирство. В зв'язку з тим, що на фронт пішло багато кваліфікованих робітників, колгоспників, а в області відчувалася нестача робочої сили, кіровоградці виступили з ініціативою працювати за себе і за тих товаришів, які пішли на фронт.

Складні завдання стояли перед працівниками сільського господарства Олександрівського району – урожай 1941 року. У цей час на селі розгорнувся патріотичний рух серед жінок, метою якого було замінити чоловіків, які пішли на фронт. Тільки за перший тиждень війни в Олександрівському і Єлизаветградському районах 58 жінок перейшли працювати трактористами і комбайнерами.

У Олександрівці і Єлизаветградці обладнувалися приміщення під госпіталі, до другої половини липня 1941 року велося керівництво по організації груп сприяння винищувальному батальйону в боротьбі з німецькими парашутистами і диверсантами. В Олександрівці був збірний пункт мобілізованих для будівництва оборонних споруд, готувалося підпілля для партизанської боротьби на випадок загарбання району гітлерівцями. А в цей час радянські війська відступали вже на території Кіровоградської області. Тут розгорілися важкі бої. Обстановка на фронті з кожним днем ускладнювалася. Німецько-фашист-

ські війська просувалися в глиб країни, загарбуючи все нові регіони області.

ОКУПАЦІЯ ФАШИСТАМИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ

5 серпня 1941 року гітлерівці окупували м. Кіровоград, Олександрівський і Єлизаветградський райони. Вслід за передовими частинами німецької армії в край просувались загопи і установи спеціального призначення, завданням яких було закути місцеве населення в кайдани «нового порядку». Жорстокість, зневага до українців, як до людей нижчого ґатунку, були головними рисами німецького 2-го управління.

У вересні 1941 року Гітлер призначив на посаду рейхскомісара України відомого нациста Еріха Коха, який нагадував своїм підлеглим: «Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати. Ми прийшли сюди не для того, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги».

З перших днів окупації фашистські загарбники почали впроваджувати так званий «новий порядок».

Почалися чорні дні окупації. На багатьох будинках було вишнено суворі накази військової комендатури. Під загрозою смерті всьому населенню протягом 24 годин треба було пройти

*Окупація гітлерівцями Олександрівського району.
Малюнок Ігора Нагірного*

реєстрацію. Люди ховалися, на вулицях було порожньо, тільки ширяли есесівці з автоматами. Німці з поліцією робили облави, почалося відправлення людей до Німеччини.

У приміщенні середньої школи в Олександрівці німці розмістили свій штаб. То есесівці, то гестапівці, пізніше добровольча армія розташовувались у середній школі.

Гітлерівці сотнями розстрілювали місцеве населення, примушували його працювати на себе. Восени 1941 року розстріляно в Олександрівському і Єлизаветградському районах 950 євреїв. Фашисти видавали накази і розпорядження, які регламентували життя людей: «За непослух – смерть!» – говорилося в більшості з них.

В Олександрівці у лютому 1943 року було утворено пересильний табір для цивільного населення, де знаходилось 1059 чоловік.

На полях стояв ніким не зібраний хліб до кінця серпня. Із стиглого колосся висипалося зерно. За наказом коменданта почали зганяти все доросле населення для роботи в полі. Хліб, який збирали, йшов на потреби окупантів і партіями вивозився

Башта смерті в селі Цибулів. В ній німецькі загарбники проводили розстріли населення

до Німеччини. Фашисти грабували все, що було на їх шляху: колгоспи, МТС, цукровий комбінат, підприємства місцевої промисловості; тероризували населення.

Накази німецького командування, які були розвішані на кожній вулиці, погрожували смертною карою за найменшу провину. За ухилення від реєстрації – розстріл, за неявку на біржу праці, яка відповідала за відправку людей у Німеччину, – до шибениці або тюремне ув'язнення, за появу у вечірній час на вулиці – розстріл на місці. У серпні 1941 року в селі Красносілля Єлизаветградського району німці, за доносом місцевого жителя Рясика, розстріляли 16 чоловік мирних громадян, які підозрювалися у зв'язку з партизанами. Масові розстріли проводилися в Олександрівці. Вбивства і знущання над своїми жертвами вели три установи: комендатура, гестапо і польова жандармерія. Ніколи в історії нашого району населення не піддавалося такому жорстокому терору, як у дні німецької окупації.

Допит командира партизанської групи М. Юрченка.

Малюнок Ігора Нагірного

ПЕРШІ КРОКИ ОПОРУ ЗАГАРБНИКАМ

Винищувальний батальйон, організований у липні 1941 року і залишений для дій у тилу ворога для партизанської боротьби в Олександрівському районі, проіснував недовго. На нього було кинуте карателів, і загін був фактично знищений. Частина людей, які зневірилися в ефективності своєї боротьби і, повіривши провокаціям окупантів, розійшлися по домівках, – потрапили до рук каральних органів. Видали склади зі зброєю і продуктами, позбавили матеріальних джерел для подальшого існування партизанського підпілля. Так, восени 1941 року в с. Нова Осота прийшов відвідати свою сім'ю голова райради Тросавіахіму, командир партизанської групи М. Юрченко.

Карателі оточили будинок і намагалися взяти голову живим, але він захищався до останнього, вбив німецького солдата, який рвався в оселю. В останні хвилини бою М. Юрченко пробрався на дах і кинув на ворогів кілька гранат, а сам під димовою завісою зник у лісі. Глибокої осені, в заметіль карателям вдалося схопити М. Юрченка в селі Соснівка. Його довго допитували в гестапо і в поліції. Щоб залякати місцеве населення, німці виснажене тіло М. Юрченка прив'язали до щаблини на відкритій бортовій машині. На нього повісили табличку з написом, що смерть буде тим, хто вестиме партизанську боротьбу. В супроводі карателів машина проїхала по центральній вулиці кілька разів, а потім М. Юрченка було розстріляно.

«НОВИЙ ПОРЯДОК» ФАШИСТІВ

На чолі загарбаних районів Кіровоградської області фашисти поставили спочатку для адміністративного управління своїх комендантів, а із зрадників – «керівників районів»: старшин, бургомістрів. Головним начальником був німецький комендант, який підлягав гебітскомісарові. Територія Кіровоградської області була розбита на округи – «гебіти».

Округи – гебіти	Райони
Бобринецький	Бобринецький, Рівненський, Устинівський, Витязівський
Долинський	Волинський, Новопраський, Новгородківський, Петровський
Кіровоградський	Кіровоградський, Аджарський, Великовисківський, Компаніївський
Новомиргородський	Новомиргородський, Хмелівський, Маловисківський, Новоукраїнський, Златопільський
Олександрівський	Олександрівський, Єлизаветградський, Кам'янський, Чигиринський
Олександрійський	Олександрійський, Онуфріївський, Знам'янський
Гайворонський	Новоархангельський, Підвисоцький
Первомайський	Добровеличківський, Тишківський, Піщанобрідський

На чолі Олександрівського округу німці поставили гебітскомісара Ланге, який мав у своїх руках політичну, адміністративну і господарчу владу. Гебітскомісар Ланге у повіті вважався великим поміщиком, грабував у колгоспах все майно, мав велику охорону з німецьких солдатів.

У селах Олександрівського гебіту в період окупації колгоспи були перейменовані на «громадські двори», на чолі яких ставили старосту з місцевих заможних селян. «Кузнецов – поліцай Єлизаветградського району з сім'ї розкуркулених, кілька разів був засуджений радянською владою за крадіжки, хуліганство, під час окупації розстрілював населення». За невихід на роботу місцевим жителям загрожувала шибениця. Особливими звірствами відзначалися Адольф Краузе в Олександрівському, Петер Флекер в Цибулівському повітах. Вони забивали кожний день по десять, двадцять чоловік до смерті. Окупанти в Олександрівському районі систематично проводили пограбування населення, зобов'язували кожний двір «...дарувати для німецької армії за «визволення» – коров, курей, яйця, молоко, мед, ковдри, чоботи, валянки, шкарпетки, навіть дитячі іграшки». Кожен рік селянський двір повинен «дарувати німцям 3 центнери картоплі, складати податок за себе 300 карбованців, за посів – 800 карбованців, за собаку – 300 карбованців, за корову – 500 карбованців, здати 60 штук яєць від кожної курки». Вводилося подушне 120 крб. за чоловіка і 100 крб. за жінку. Майже весь хліб із громадських дворів селян німці забирали і вивозили до Німеччини. Базар зовсім закрили, щоб місцеве населення не мало змоги збиратися разом. Деякі товари відпускали селянам лише в порядку так званого «отоварювання» за здану сільськогосподарську продукцію. Було введено «пунктування» – за здану продукцію селяни одержували визначену кількість одиниць пунктів, по яких окупанти видавали товари першої необхідності, але обмін був нерівний. Щоб купити кілограм солі, потрібно було здати 100 літрів молока або 5 кг меду.

ВИВЕЗЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО НІМЕЧЧИНИ

Уже на початку окупації німці почали вести набір робочої сили до Німеччини. По населених пунктах вони дають розкладку на людей, яких коменданти і поліцаї повинні відібрати і направити на приймальні пункти залізниці, а звідти

*Насильне вивезення людей до Німеччини.
Малюнок Ігора Нагірного*

молодь і гнали її в поліцію. А вранці юнаків та дівчат виганяли на залізничну станцію Фундукліївка для посадки у вагони. Якщо батьки переховували своїх дітей від поліцаїв, то ця сім'я заарештовувалася, а майно конфісковувалося, будинок підпалювали. Та коли у квітні 1943 року молодь села Буда Чигиринського району відмовилась їхати до Німеччини, а пішла в ліс до партизанів, то за розпорядженням гебітскомісара Олександрівського повіту Ланге все село було повністю спалене, всіх непрацездатних розстріляно, а працездатних вивезено на каторжні роботи до Німеччини. З Олександрівщини на каторжні роботи до Німеччини було вивезено 862 жителі.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ В ОЛЕКСАНДРІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Партизанський рух бере свій початок уже з серпня 1941 року. Причиною його слабкості на початковому етапі було те, що організація боротьби у ворожому тилу ускладнювалася поспішністю і формалізмом у доборі кадрів і підготовці їх до діяльності в нелегальних умовах, закладанні матеріально-технічної бази партизанських загонів, створення конспіративних квартир. Для налагодження роботи підпільників і розгортання партизанської боротьби необхідно було створити підпільні організації, партизанські загоны та диверсійні групи. За цю роботу взявся секретар підпільного обкому КП(б)У М. М. Скирда. Протягом зими 1941-1942 років М. М. Скирда налагодив зв'язок

з Е. А. Скабардом, С. І. Довженком, А. Г. Живоглядом; в Олександрівському районі з А. С. Куценком; в Єлизаветградському районі з П. І. Боевцем.

Для зручності керівництва з боку підпільної організації всю територію в області було розподілено на три кущі. До першого куща входило 11 районів. Групу районів із центром у місті Кам'янка очолив П. К. Василина.

У роки Великої Вітчизняної війни на території Олександрівського району знаходились такі партизанські загони:

1. Партизанський загін ім. Ворошилова, що діяв у 1941–1943 роках в Кам'янському, Олександрівському районах. Командир загону А. С. Куценко.

2. Партизанський загін ім. Сталіна, що діяв у 1943 році в Холодному Яру. Командир загону П. А. Дубовий.

3. Партизанський загін ім. Хрущова, що діяв у 1943 році в Кримківському лісі.

В Єлизаветградському районі діяли такі загони:

1. Партизанський загін ім. Сталіна, що діяв у 1941 році під керівництвом І. С. Щученка.

2. Партизанський загін ім. Щорса, що діяв у 1941 році у Чорному лісі. Командир загону І. І. Нечаєв.

3. Партизанський загін ім. Ворошилова, що діяв у 1942 році в Єлизаветградці. Командир загону М. М. Скирда.

Керівники партизанських формувань Кіровоградщини І. Д. Діброва, А. Г. Капітанов, М. М. Скирда, К. І. Сабанський, С. І. Довженко

*Командир партизанського загону
А. С. Куценко*

4. Партизанський загін ім. Ворошилова, що діяв у 1943 році. Командир загону С. І. Довженко.

5. Партизанський загін ім. Хрущова, що діяв у 1943 році. Командир загону І. Т. Присяжнюк.

6. Партизанський загін «За Батьківщину», що діяв у 1943 році. Командир загону М. П. Кришталь.

7. Партизанський загін ім. Суворова, що діяв у 1943 році. Командир загону Г. М. Володін.

8. Партизанський загін ім. Ф. Держинського, що діяв у 1943 році. Командир загону Є. І. Петров.

Перші тижні партизанської війни в тилу ворога були найважчим періодом. Не було зовсім ніякого досвіду підпільної роботи. Крім того, в загоны партизанів проникали, як пізніше виявилось, агенти німецького гестапо.

До партизанського загону ім. Ворошилова (командир А. С. Куценко) входило 350 чоловік. Він розгорнув бойові дії на території Кам'янського, Олександрівського районів Кіровоградської області та Смілянського району Київської (нині Черкаської) області.

Партизани висадили у повітря нафтосклад, розгромили штаб німецької військової частини і захопили важливі документи, які переслали через лінію фронту командуванню Червоної Армії. Разом з народними месниками Смілянського району вони знищили ворожі гарнізони у селах Мельники та Стара Осота.

Під час цієї операції було вбито понад 100 окупантів і знищено чимало бойової техніки. Уникаючи переслідування гітлерівських військ, партизани перейшли у Смілянський, а потім у Білозерський ліси, звідки продовжували завдавати ударів по ворогу. Партизанським загonom з боями визволено три на-

*Командир партизанського загону
П. А. Дубовий*

селених пункти (с. Голикове, с. Кримки і хутір Юрчиха). Після з'єднання з частинами Червоної Армії партизанський загін передав свій особовий склад (247 чоловік і всю зброю) до Харківської Червонопрапорної стрілецької дивізії.

У загоні була зв'язківцем учителька Ксенія Сіряк. Вона на початку організації Кам'янського партизанського загону (з 3 серпня 1941 року) пішла зі своїм чоловіком до партизанського загону і активно виконувала бойові завдання. У складних умовах життя партизанів, за завданнями командира загону Ксенія перейшла на нелегальний стан в Олександрівку, організувала там диверсійну групу, потруїла худобу, свиней, що їх мали відправити до Німеччини. В її хаті лікувалися поранені партизани. Ксенія Сіряк писала листівки і поширювала їх серед населення.

У грудні 1941 року підричники-щорсівці поверталися з чергового завдання і зупинились на відпочинок у сараї Дмитрівського лісництва. Гітлерівці вистежили їх, оточили сарай, зняли охорону й запропонували партизанам здатись без бою. Але у відповідь заgrimіли постріли. Зав'язався нерівний бій. Гітлерівці підпалили сарай. У вогні згоріли О. Г. Луняченко, О. П. Ситник, І. Л. Ульянич, І. П. Семенов, І. І. Нечаєв та інші.

Навесні 1942 року в Нерубаївському лісі був організований партизанський загін, командиром його призначили М. М. Скирду.

Командування загону імені Ворошилова прийняв Семен Іванович Довженко. За кілька місяців у Чорному лісі загін було перетворено на партизанське з'єднання. До з'єднання входило сім партизанських загонів.

Підричники загону вели бойові операції на залізничних коліях, інші групи партизанів нападали на ворожі гарнізони, поліцейські

*Секретар
підпільного
обкому КП(б)У
Н. Н. Скирда*

*Зв'язківець
партизанського
загону
Ксенія Сіряк*

*Командир
партизанського
загону
С. І. Довженко*

дільниці і руйнували лінії зв'язку. 8 жовтня 1943 року партизани підготували й здійснили нічну бойову вилазку в село Веселий Кут, під час якої пошкодили і спалили 15 машин, розгромили штаб жандармерії, вбили 70 окупантів, 8 поліцаїв.

У середині 1942 року на території Чигиринського району почала діяти підпільна група на чолі з П. А. Дубовим.

Загін розташувався у Холодному Яру й охоплював своїм впливом територію Чигиринського, Кам'янського та Олександрівського районів. До кінця 1943 року в загоні вже налічувалося 1047 народних месників. Було прийнято рішення про переведення загону у з'єднання ім. Сталіна.

У серпні 1943 року гітлерівці підтягнули до Холодного Яру близько чотирьох з половиною тисяч солдатів, танки, гармати і міномети. Ліс був оточений з усіх сторін. Зав'язався нерівний бій, що тривав 10 годин. Особливо відзначились в ньому заступник командира розвідки Микола Дорофеев, Тимофій Ткач, Олександр Гуров та інші.

Партизанський загін «За Батьківщину» сформований у червні 1943 року штабом партизанського руху Південного фронту та направлений до Чутянського лісу для проведення партизанської боротьби в тилу ворога. Загін діяв до з'єднання з частинами Радянської Армії в Єлизаветградському і Знам'янському районах. Загін «За Батьківщину» провів значну роботу по знищенню живої сили і бойової техніки окупантів у районі, брав активну участь разом з частинами Радянської Армії у визволенні від німецьких загарбників села Дмитрівка і в знищенні каральних загонів німецької жандармерії в селах Гутниця, Янич і Цвітне. Партизанський загін діяв довгий час разом з партизанським загonom ім. Хрущова (командир І. Т. Присяжнюк). На території Знам'янського і Чигиринського районів почав діяти партизанський загін ім. Суворова (командир В. Г. Володін). Ядро партизанського загону було висаджене штабом партизанського руху при військовій раді Південного фронту в складі 7 чоловік для проведення партизанської боротьби в тилу ворога.

Тим часом окупанти, занепокоєні широким розмахом партизанської боротьби, посилюють каральні заходи. У жовтні 1943 року вони вирішили провести велику каральну операцію проти партизанських загонів, що базувалися у Чорному лісі. На підступах до Чорного лісу зосереджувалися великі загоони поліції

та жандармерії. Протягом п'яти днів Чорний ліс бомбували гітлерівські літаки.

РЕЙД І. М. НАУМОВА НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

Важливу роль у розгортанні партизанського руху на Олександрівщині відіграв рейд кавалерійського партизанського з'єднання під командуванням І. М. Наумова, що відбувся у лютому-березні 1943 року. Наумівці пройшли через Чигиринський, Кам'янський, Олександрівський райони, викликавши справжню паніку серед гітлерівців. Цей рейд завдав фашистам великих втрат у живій силі і техніці, активізував боротьбу проти німецьких окупантів, зміцнив народну віру в швидку перемогу над ворогом.

РОЗСТРІЛИ ФАШИСТАМИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ

У селі Кримки Олександрівського району 17 листопада 1943 року фашисти увірвались на вулицю села і почали бити населення. Вони вдиралися на подвір'я, штовхали людей прикладами, зігнали в церкву всіх чоловіків, стариків та підлітків. Цілу ніч потерпали зачнені в церкві люди, а фашисти в цей час грабували майно. Вранці німці відкрили церкву і всіх чоловіків вигнали у степ. До села долинули постріли, то розстрілювали ні в чому не винних людей. Таким чином загарбники розправились із місцевими жителями за співпрацю з партизанами.

На захист Батьківщини ставало все населення. Свою посильну допомогу партизанам надавали і підлітки.

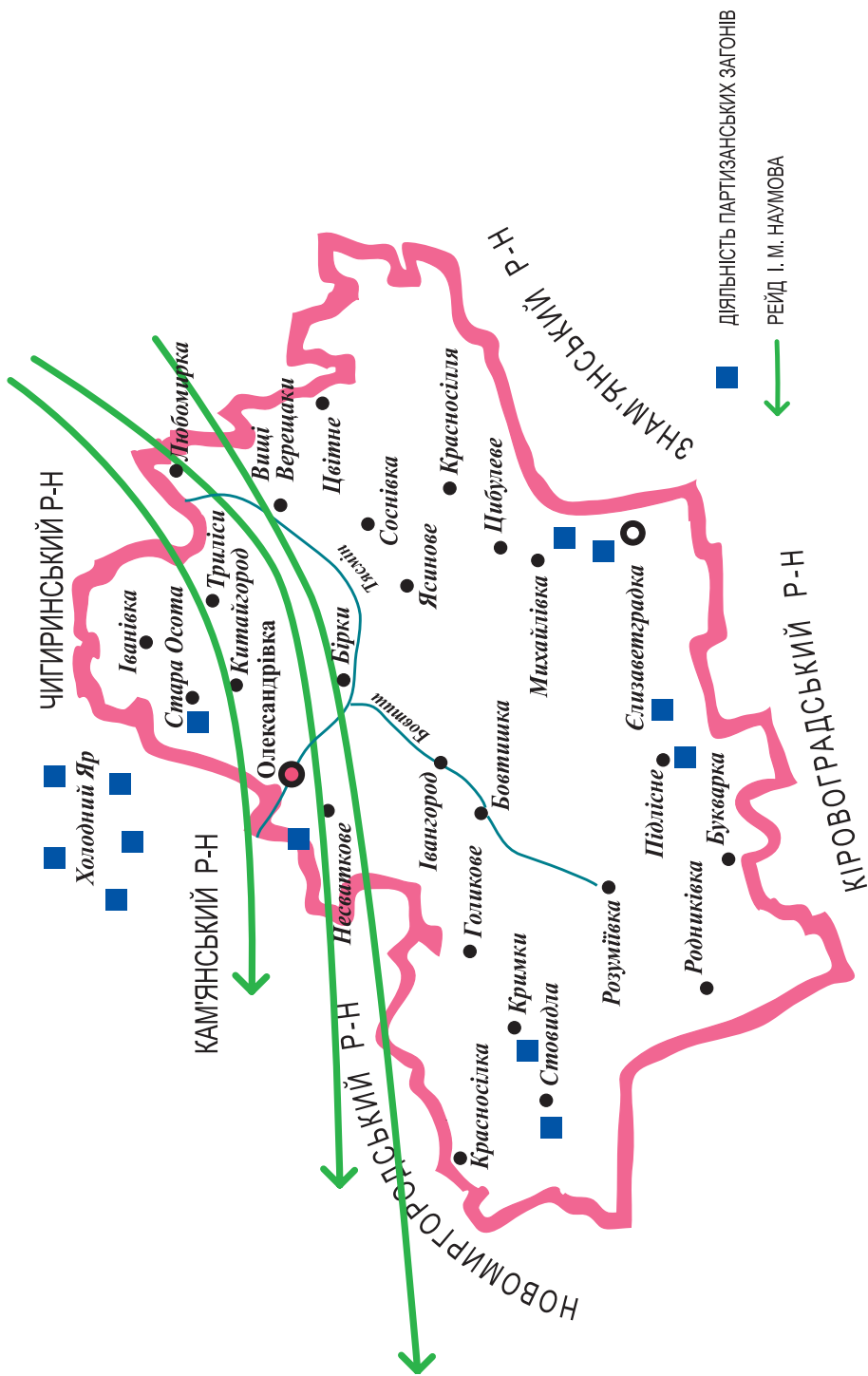
Так, Федя Шепель та Яша Матвієнко з села Підлісне, які були пастухами лісгоспу, тримали зв'язок з партизанами. Давали їм

*Ваня
Коноваленко*

Ваня Юрченко

Діяльність партизанських загонів та рейд І. М. Наумова

*Пам'ятник піонерам-героям,
закатованим фашистами в с. Підлісне*

Федя Шепель

Яша Матвієнко

відомості про пересування німецьких військ, про місце розташування німецьких частин, про облави, які готувались на 26 жовтня 1943 року. Хлопці були схоплені окупантами в лісі. Два дні вороги їх катували, щоб дізнатися про партизанський загін, але ніяких відомостей не отримали. Федю Шепеля і Яшу Матвієнка, разом із їхніми товаришами Ванею Юрченком і Ванею Коноваленком напівживими фашистські недюди закопали в землю.

ДОПОМОГА ПАРТИЗАНІВ У ВИЗВОЛЕННІ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ (січень 1944 року)

26 листопада 1943 року кіровоградські партизани зустрілись поблизу Чутянського лісу з танкістами 31-ї танкової бригади 29-го танкового корпусу генерала-майора О. Кириченка, які прорвали оборону гітлерівців і вийшли в рейд по тилах ворога. Сміливими діями танкістів і партизанів 28 листопада

було розгромлено фашистський гарнізон у Водяному.

Важливе значення для ворога мала дорога Кіровоград–Черкаси. Загони імені Ворошилова (командир С. І. Довженко), імені Сталіна (командир П. О. Дубовий) бойовими діями зривали задумки ворога використати цю дорогу. Влаштуваючи засідки, проводили бої з фашистами, змусили ворога користуватися дорогою лише в денний час. Шосейні дороги Знам'янка–Чигирин, Дмитрівка–Цибулеве, Глинське–Цибулеве через Красносілля контролювалися партизанами постійно.

4 грудня 1943 року партизанські формування, очолені І. Д. Дібровою, Е. І. Петровим, М. П. Кришталем, Г. М. Володіним, І. Т. Присяжнюком, водночас з частинами Радянської Армії перейшли в наступ.

Так, загін Е. І. Петрова в листопаді 1943 року знищив склад з паливом в селі Любомирка, а 6 листопада був розгромлений гарнізон супротивника в селі Вищі Верещаки. 11 листопада партизани розгромили фашистський гарнізон у селі Юхимівка і захопили його. Особливо енергійними були бойові операції партизанського загону І. Д. Діброви. Партизани розгромили гарнізон супротивника в селі Красносілка.

28 листопада 1943 року спільними діями партизанських загонів І. Д. Діброви та І. Т. Присяжнюка визволені села Водяне і Красносілля.

*Група партизанів із загону К. Є. Ворошилова
в Комсомольському лісі. Весна 1944 року*

*Командувач 2-го Українського фронту І. С. Конєв (справа)
та начальник штабу фронту М. В. Захаров. 1944 рік*

Командування 252-ї Червонопрапорної Харківської стрілецької дивізії дало такий відгук про бойові дії партизанського загону А. С. Куценка: «Завдяки успішним діям загону у багатьох селах гітлерівцям не вдалося здійснити свого плану щодо вигнання населення в глиб Німеччини та жорстокого знищення населених пунктів Розуміївка, Бовтишка, Ясинуватка, Бандурове, Красносілка, Юрчихи, Тимошівка, Шпакове, Кримки та хутора Калинівка». У січні-лютому 1944 року у селі Бовтишка знаходився штаб 2-го Українського фронту (командувач Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв).

Внаслідок бойової взаємодії партизанських загонів, що діяли на території Олександрівського і Єлизаветградського районів з частинами Радянської Армії Єлизаветградку було звільнено від німецько-фашистських загарбників 8 грудня 1943 року, Олександрівку – 9 січня 1944 року.

ЗБИТКИ, НАНЕСЕНІ РАЙОНУ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

Про пограбування і звірства німецько-фашистських окупантів на території Єлизаветградського району свідчить доповідна записка від 30 березня 1946 року начальника Єлизаветградського РВ МДБ, старшого лейтенанта Чугунова, де сказано: «На території району було розстріляно і закатовано 130 чоловік, з них: жінок – 4 особи, дітей – 9 осіб, решта чоловіки.

У грудні 1941 року поліцією і жандармерією було заарештовано й розстріляно 13 чоловік поблизу Плаского лісу. Труп людей було скинуто до колодязя.

5 грудня 1941 року в селі Красносілля о 12 годині дня поліцією і жандармерією було розстріляно в присутності населення в садку колгоспу ім. Крупської 16 чоловік. У розстрілі брав участь начальник жандармерії Артур Кайзер за допомогою красносільської поліції. Труп було скидано до силосної ями.

...У листопаді 1942 року поліцією і жандармерією було проведено облаву в Єлизаветградці. Під час облави були схоплені комісар партизанського загону, що входив до складу партизанського з'єднання під командуванням М. Скирди, П. Боевець із зв'язковою М. І. Мошнягун. П. Боевець згорів у будинку, який підпалили поліцаї, а Марію Іванівну, після тяжких катувань, прив'язали до кінського хвоста і прогнали через усе село до будинку жандармерії, де знову почали катувати. Під час катувань їй поламали руки, а обличчя від побоїв неможливо було впізнати. На другу добу зв'язкову Марію Мошнягун закатували до смерті».

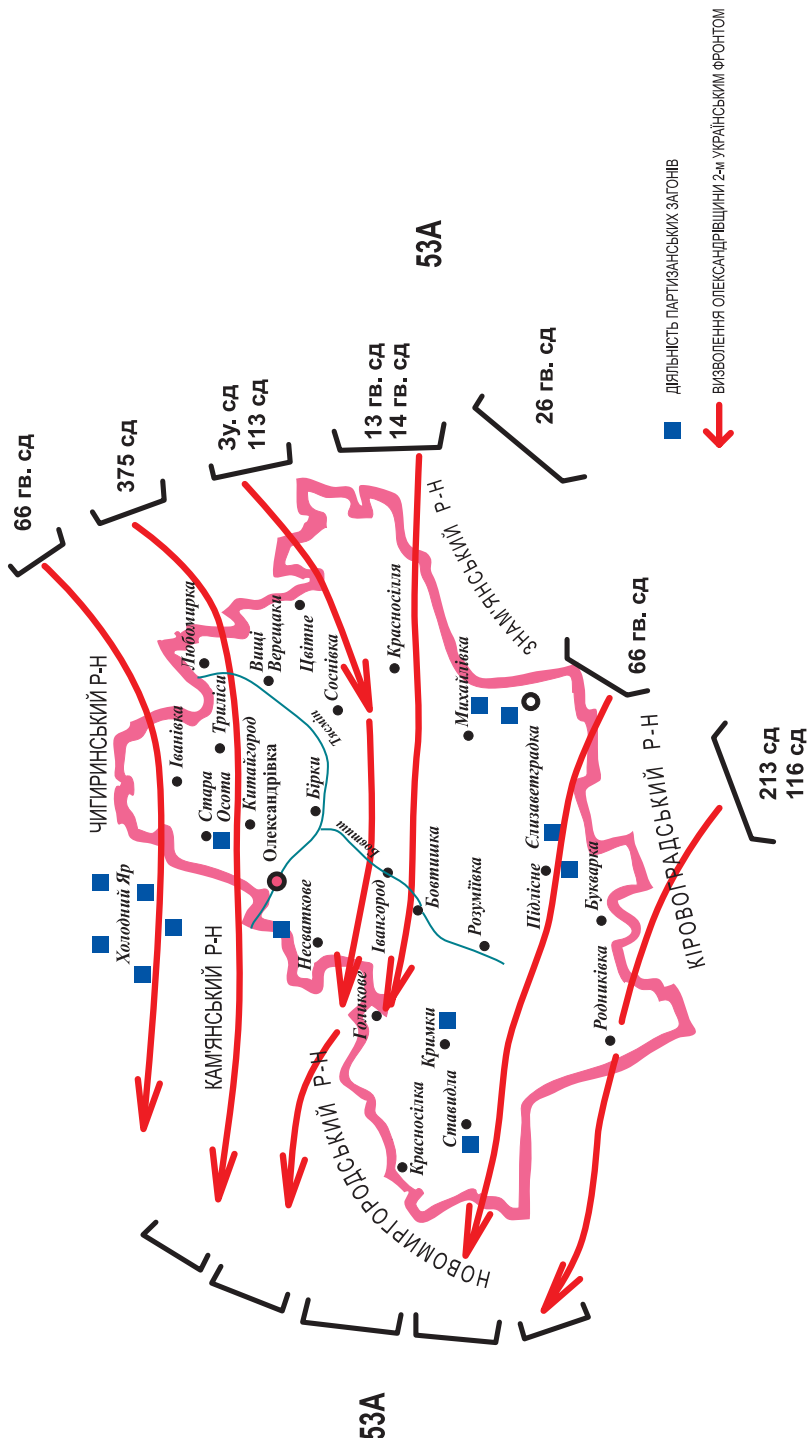
Німці затримували людей особливо поблизу лісових масивів, без суду і слідства розстрілювали на місці під виглядом радянських партизанів. Цим каральним загоном протягом 6–8 днів було розстріляно 70 чоловік.

Усього вигнано з Єлизаветградського району за 1942-1943 роки на каторжні роботи до Німеччини 1165 чоловік. Знищено і спалено 741 будинок колгоспників і громадських споруд.

Загальні збитки Єлизаветградського району – 562176743 карбованці.

Така ж доля спіткала і Олександрівський район.

Усього розстріляно по Олександрівському району з 5 серпня 1941 року до 8 січня 1944 року 927 чоловік, з них 637 –

Визволення Олександрівського району 2-м Українським фронтом

в Олександрівці. Розстріли відбувалися поблизу Олександрівки, керували ними комендант Ланге та начальник жандармерії Вайтер.

У 1942-1943 роках по району загарбники примусово вигнали до Німеччини на каторжні роботи більше 25 тисяч чоловік.

Олександрівка до окупації мала готель, редакцію, електростанцію, радіовузол, лазню, механічний млин, олійницю, нафтобазу, підприємство з виробництва мінеральних вод – все це було підірвано, спалено і знищено.

У день свого відступу 8 січня 1944 року німці підірвали в Олександрівці цукровий завод імені Петровського і прилеглі до нього будівлі, евакуювавши заздалегідь до Німеччини велику кількість майна і обладнання заводу. Постраждало і сільське господарство. Всі колгоспи і радгоспи були пограбовані. Загальні збитки, завдані німцями по всіх колгоспах і радгоспах району, становили 362 496 374 карбованці. Крім того, німцями було спалено у колгоспників 924 будинки і надвірні будови.

Залишаючи територію Олександрівського району, німецько-фашистські загарбники розрили і спалили майже половину селища. По центральній вулиці практично всі адміністративні споруди були спалені. Не могли відразу розпочати діяльність підприємства й артіль.

До 9 травня 1945 року було налагоджено міст через Тясмин, основні будівлі заготзерна, нафтобазу, лікарню, відновили діяльність машинно-тракторної станції. Але залишився не відродженим цукрозавод.

! ВИСНОВКИ

Період Великої Вітчизняної війни – це недостатньо вивчений період історії нашої Батьківщини.

У серпні 1941 року фашисти окупували наш край, що супроводжувало масове знищення місцевого населення, руйнування й пограбування населених пунктів нашого регіону. В період встановлення «нового порядку» фашистами змінилося життя людей і навіть адміністративний устрій.

Розвиток партизанського руху свідчить про всенародний характер війни. Перемога здобута ціною великих людських втрат, незалежно під яким прапором та гербом вона здобувалася. Це

ще раз нагадує нам, що не можна забувати загиблих у боротьбі і що нові покоління повинні виявляти максимальну турботу, шану і увагу до учасників та ветеранів Великої Вітчизняної війни.

Перевір себе:

1. Розкажи про зміни адміністративно-територіального районування на Олександрівщині з приходом німецько-фашистських загарбників.
2. Що являв собою «новий порядок» в Олександрівському районі?
3. Яке місце в політиці нацистів займало масове винищення місцевого населення?
4. Як здійснювалось економічне пограбування Олександрівщини німцями?
5. Назви видатних людей, які відзначились в історії району в період війни.

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

Повідомлення Єлизаветградської районної управи про розстріл заручників за вбивство охоронників. 28 січня 1942 року

«Всім старостам сільських управ.

В ніч з 26.01 на 27.01.1942 року злочинцями забито в с. Єлизаветградці двох охоронників порядку, за що розстріляно 10 чоловік, як колективна міра покарання. Коли трапиться, що будуть вбиті ще хто-небудь чи то з охоронників, чи інших робітників райуправи або сільуправи, то за кожного робітника БУДЕ РОЗСТРІЛЯНО 20 чоловік, в першу чергу із підозрілих осіб, тобто партизанів, комуністів та активістів. Про вищезгадане широко оголосіть серед населення вашої сільуправи, щоб уникнути цих випадків. В кожному селі необхідно визначити заручників із неблагонадійних осіб вашого села, які повинні чергувати по селу, і за кожний злочинний випадок в першу чергу повинні відповідати згадані особи.

Всі колишні партизани, комуністи та активісти повинні бути повсяк-

денно на роботі в колгоспі, також реєструватися кожен день у сільуправі.

Підстава: наказ німецького військового командування.

Голова райуправи Гончаренко
Секретар Галько»

(Державний архів Кіровоградської області. –
Ф. 2696. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2. Машинописна копія)

Документ № 2

«Ще згадаймо 10 грудня...»

«Ще задовго до цієї дати німецькі окупанти вивезли в рабство понад 150 молодих дівчат і юнаків, розстріляли сивочолого чоловіка Федора Хміля, Захарка Мельника, колишнього директора Будинку культури Гуртового і багатьох інших. Німецькі людожери повністю розграбували багаті колгоспні ферми та майно колгоспників.

День 10 грудня 1943 року залишиться в пам'яті колгоспників села Івангород як один із найстрахітливіших днів в їхньому житті.

Кровожерні душогуби не знали меж в своїх злодіяннях. При наближенні частин Радянської Армії до села озвірілі фашисти 10 грудня почали палити село, вбивати чоловіків, жінок і дітей. У цей день вони спалили понад 165 осель колгоспників, розстріляли більше 20 ні в чому не винних людей, забрали з села 12 чоловік».

«До війни в колгоспах села було понад 360 коней, близько 200 лоша́т, 120 волів і до 100 корів, на рахуючи того, що кожний колгоспний двір мав у особистому користуванні по корові та кілька телят і свиней, – розповідає голова сільради Німченко. – А що ж лишилося після окупації, страшно й подумати. Німці дочиста пограбували колгоспи та населення».

(Олександрівська районна газета «Більшовицький шлях»
за 1 травня 1944 року)

Документ № 3

Спогади Одарки Ларіонівни Баклан, 1924 року народження. с. Кримки Олександрівського району

«Вполювали» мене наші поліцаї і погнали нас спочатку на Олександрівку, а потім пішки – на Кіровоград. А це ж 50 кілометрів. Ішли цілу добу. Був це 1943 рік. У Кіровограді посадили у товарняки та й повезли на Німеччину. У поїзді духота, води не дають, їмо те, що з дому взяли.

А кругом то там, то там вибухи. Привезли нас в місто Ессен. Тут «купці» розібрали нас. Я попала на фабрику. На фабриці ми робили якесь залізниччя. Ми не знали, що то таке і куди воно. Мабуть, щось для зброї. Працювали по 12 годин на добу. Їсти давали одну хлібину на шістьох чоловік та юшку з брукви і нечищеної картоплі. Одного разу мені попався кусочок картоплі, то я була дуже рада. Вставали ми на роботу о 5 годині ранку. Заходив у барак німець і голосно кричав: «Підйом!» Серед нас було багато хворих. Ці німецькі не могли навіть встати. Їх табір-на обслуга стягувала з нар і біла товстими палицями. Інколи забивали до смерті. Був серед нас хлопчина. 16 років мав. Захворів і не міг встати на роботу. Його побили так, що він навіть не міг говорити. А тоді за-тих. На вечір і помер. Могли побити кожного з нас, і ми цього дуже боя-лися. На роботу нас вели по три чоловіки в колоні.

Увесь час ми очікували, що хтось з німців дасть нам щось їсти. Але німці цього не робили, бо їх теж за це карали. Разом зі мною забрали в Німеччину і мою подругу Телевну Марію. Вона була вагітною, але полі-цаї на це не зважали. Вона разом з нами витримала всю довгу дорогу до Німеччини, але в Німеччині її відокремили від нас. Там вона народи-ла дитину, яка незабаром померла, адже було холодно, голодно і по-стійні знущання. Дорослий не витримав, то що вже говорити про не-мовля! Під кінець війни наше місто бомбили американські літаки, налі-тало їх як ото вороння восени. Небо чорне, літаки гудуть, бомби вибу-хають, гармати по них стріляють, а ми вибігаємо на подвір'я фабрики і голосно кричимо і радіємо: «Так вам і треба! Дочекалися?» А потім при-йшли американські солдати. Німці розбіглися. Ми вітали американців, разом з ними раділи. Мої подруги поїхали хто у Францію, хто в Амери-ку. А я прямо-таки летіла у свої Кримки – до рідних, до села!».

Основні події в історії Олександрівщини:

1. 05.08.1941 року – територію Олександрівського району окупували німецько-фашистські загарбники.
2. Лютий-березень 1943 року – через Олександрівку пройшов рейд кавалерійського партизанського з'єднання під командуванням І. М. Наумова.
3. Грудень 1943-го – січень 1944 року – Олександрівщину визволено від загарбників.
4. 9 січня 1944 року – визволено селище Олександрівка від німецько-фашистських загарбників.

§ 11. Відродження зруйнованого лихоліттям.
Наш край у 1950–1970 роках

Згадай:

1. Які були труднощі в Україні під час повоєнної відбудови і розвитку 1945–1953 років?
2. Назви причини голоду 1946–1947 років в Україні.
3. Охарактеризуй Україну в період десталінізації та XX з'їзду КПРС.
4. Назви особливості економічного розвитку України у 60–70-х роках.
5. Поясни суть раднаргоспів та їх вплив на розвиток економіки України.

ВСТУП

Вистоявши у важкому воєнному лихолітті, втративши величезний економічний потенціал людей, Україна пережила в 1946–1947 роках третій голод. У надзвичайно складних умовах тоталітарного режиму вона за короткий час відбудувала свою економіку і домоглася подальшого її розвитку. З 1953 року почалася десталінізація, яка так і не виправдала сподівань та очікувань українського народу. В період 1965–1970 років наша країна була втягнута у внутрішні проблеми, які в результаті переросли у гостру економічну кризу 90-х років.

ВІДБУДОВА ПРОМИСЛОВОСТІ
ТА ПЕРЕХІД ДО МИРНОГО ЖИТТЯ

У надзвичайно важких, суперечливих умовах відбувався процес повернення України до мирного життя. Страхітливі рани війни давалися взнаки. Та найважчими були людські втрати. Від рук фашистів загинуло 7 млн українців, з них 7 тисяч жителів району. Величезні збитки були нанесені району, потрібно було відбудувати все для нормального мирного життя. Головне завдання, яке стояло перед жителями Олександрівки та району, – це відбудова народного господарства. У селище поверталися демобілізовані солдати Радянської Армії.

У перші дні звільнення району від німецько-фашистських загарбників головним завданням було відбудувати цукровий завод, який фашисти підірвали, відступаючи з Олександрівки.

У 1944 році на заводі відбудували механічну майстерню і організували цех з вироблення цукрового сиропу, в цеху працювало 89 чоловік.

У 1946 році на місці зруйнованого цукрозаводу почалося будівництво нового приміщення, яке було оснащено устаткуванням із Чехословаччини. Було відбудовано районну поліклініку, а у 1948 році відкрився новий універмаг.

З 1955 року Олександрівку почали упорядковувати, викладати тротуари. В 1959 році було встановлено перші таксофони та відкрився новий книжковий магазин.

У 1963 році жителі селища Олександрівка почали користуватись газовими плитами, до яких доставляли балони з газом.

Будівництво газопроводу «Дружба», що проліг через землі Олександрівщини

*Газокомпресорна станція
та ремонтна база
Олександрівки*

За післявоєнний період в Олександрівці виростили красиві будівлі: залізничний вокзал, приміщення районного вузла зв'язку, бібліотека, три 48-квартирних, чотири 16-квартирних та один 32-квартирний будинки, школа-інтернат, нові приміщення районного комітету партії і райвиконкому, широкоекранний кінотеатр «Дружба». На східній і західній околицях з'явилися нові житлові масиви з типовими будинками. З 1960 до 1964 року в Олександрівці збудовано 380 таких будинків. Значно удосконалена торговельна мережа, яка налічує 59 магазинів та інших торговельних точок, чайна, їдальня, майстерні з пошиття одягу та взуття, готель, перукарня та інші підприємства побутового обслуговування.

У 70-х роках через територію району прокладено газопровід «Союз», одну з ділянок якого споруджували робітники Німецької Демократичної Республіки. Одночасно біля Олександрівки відкрито газокомпресорну станцію та ремонтну базу.

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. ГОЛОД 1946-1947 РОКІВ

Частково ситуація у повоєнний час поліпшилася після одержання з інших республік худоби і техніки. Колгоспи району освоїли довоєнні площі орної землі.

Важке становище розореного сільського господарства у перші післявоєнні роки у поєднанні з адміністра-

тивно-командними методами управління господарством, непогудою призвело в 1946-1947 роках до чергового голоду. 1 липня 1946 року колгоспам Кіровоградщини було доведено план задачі зернових по 4,6 центнера з гектара при очікуваних 7,4. Але через посуху в середньому було зібрано по 4,8 ц з гектара. Незважаючи на це, план було піднято до 5,2 ц з гектара. Отже, область і в тому числі наш Олександрівський район повинні були здати зерна більше, ніж зібрали. Невиконання давало привід для репресій проти колгоспників. Не вистачало кваліфікованих спеціалістів у сільському господарстві. На початку 1947 року 88,8 % голів колгоспів мали лише початкову і семирічну освіту.

УКРУПНЕННЯ КОЛГОСПІВ

З 1950 року почалася кампанія з укрупнення колгоспів. Так, навесні 1951 року три бовтиські колгоспи об'єднались в єдине господарство «Червона зірка», у 1959 році до нього приєднались колгоспи «Україна» (с. Івангород) і «Червоний Жовтень» (с. Стримівка і с. Омельгород). У січні 1951 року чотири колгоспи с. Єлизаветградка об'єднались в один – «Дружба».

Сільськогосподарська виставка в Олександрівці. 1953 рік

У 1953 році в Олександрівці працювала сільськогосподарська виставка.

З метою ліквідації дефіциту трактористів 7 січня 1954 року бюро обкому КП(б)У та облвиконкому прийняло рішення про організацію жіночих тракторних бригад у МТС. У 1956-1957 роках Олександрівський район свої досягнення у сільському господарстві представляв на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Усі господарства району на 1970 рік були електрифіковані. У Олександрівському районі було утворено міжколгоспну будівельну організацію, а у 1972 році утворено ремонтні майстерні «Сільгосптехніки».

Але в кінці 70-х років стали помітними негативні тенденції, пов'язані з екстенсивним характером сільськогосподарського виробництва, погіршилась демографічна ситуація на селі. Через незадовільні соціально-побутові умови, обсяг фізичної, в тому числі ручної праці намітились тенденції до відпливу молоді до міста, що викликало нестачу робочих рук у господарствах. Зростання валового виробництва сільгосппродукції стало нижчим від запланованого в п'ятирічному плані. Знизились показники продажу державі зерна, соняшнику, овочів, продукції тваринництва.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ

У 50-х роках політика держави була спрямована на укрупнення адміністративно-територіальних одиниць.

У 1957 році Олександрівка стала селищем міського типу. Єлизаветградський район остаточно був ліквідований 12 листопада 1959 року, його територія ввійшла до Олександрівського, Знам'янського та Кіровоградського районів. До складу районів у 1948 році входили такі сільради і села: Єлизаветградська (Єлизаветградка, Плешкове), Нерубаївська (Нерубайка, Ясенівський Хутір), Підліснянська (Підлісне), Букварська (Буквар, Роздолля, Лисий Хутір, Тарасівка), Зеленогайська (Зелений Гай, Вершино-Северська, Червона Кам'янка), Мотронівська (Мотронівка, Веселий Клин, Богданівка, Іванівка, Ново-Василівка), Миколаївська (Миколаївка, Ново-Володимирівка), Петрівська (Петрове, Василівка, Улянівка), Пушкінська (Пушкіне, Срібноярка), Оситнязька (Оситняжка, Поклітаївка), Михайлівська (Михайлівка, Григорівка, Кам'яний

Яр, Біляївка), Лозоватська (Лозоватка, Підмогильне, Кандаурове), Родниківська (Родниківка, Любомирка, Пенькине), Красносільська (Красносілля), Тясминівська (Тясминівка), Цвітнянська (Цвітне, Ружичеве), Гутницька (Гутницьке), Цибулівська (Цибулеве), Чутівська (Чутівка, Чорноліска), Веселокутська (Веселий Кут).

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ

Відразу після визволення від загарбників району розпочалась робота по відновленню культурно-освітньої сфери. Були організовані при середній школі музичний, танцювальний гуртки.

У 1951 році було організовано ансамбль пісні і танцю, художнім керівником якого був Віталій Романович Бідненко.

У 1954 році вперше жителі селища змогли дивитися телепередачі по першому телевізору «Ленінград», який було встановлено в бібліотеці райкому партії.

Для забезпечення потреб сільського населення в повоєнні роки діяли 36 пересувних бібліотек, трансформованих з часом у сільські бібліотеки. У 1977 році в районі створено централізовану бібліотечну систему.

У післявоєнні роки працювали лікарні в Олександрівці, Єлизаветградці, Ставидлах, Трилісах, Родниківці, Красносіллі, Цвітному. В Олександрівці наприкінці 50-х років було відкрито фізіотерапевтичний кабінет. У 1965 році допомогу хворим надавали 30 лікарів, 60 медсестер, 20 фельдшерів, 7 акушерок, 100 санітарів. У 1970 році колишній вестибюль поліклініки переобладнали на фізикабінет.

У 50–70-х роках ХХ ст. у районі працювали середні, семирічні, початкові школи та школа робітничої молоді. У 1956 році побудували Олександрівську школу № 2 по вулиці Шевченка. У 1957 році в районі було 34 школи, серед них 10 середніх, 19 семирічних, 4 початкові та школа робітничої молоді. 6145 учнів навчало 439 учителів, серед яких 186 мали вищу освіту. У 60-х роках в районі було здійснено перехід на обов'язкову восьмирічну освіту. Першу на території району школу-інтернат відкрито в 1962 році.

У 1967 році було вже 46 шкіл, у тому числі 16 середніх, 24 восьмирічні, 4 початкові, заочна і школа робітничої молоді. У районі навчалоя 9080 учнів.

22 квітня учні Олександрівської середньої школи вступали до лав Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна

*Лариса
Артемонівна
Давиденко*

*Галина
Петрівна
Охріменко*

Високих успіхів у роботі досягли педагогічні працівники району. У кожній школі діяли піонерська та комсомольська організації, основним напрямком роботи яких було виховання відданих патріотів справи будівництва комунізму в країні.

Піонери і комсомольці часто були учасниками суботників по прибиранню території селища, брали участь у збиранні металобрухту та макулатури, яку здавали державі для виготовлення нових підручників для школярів.

У 1956 році юні мічурінці під керівництвом учителя біології Лариси Артемонівни Давиденко з Олександрівської середньої школи № 1 (нині СШ № 3) представляли свою експозицію на Виставці досягнень народного господарства у Москві, а вчитель математики цієї школи Галина Петрівна Охріменко була нагороджена орденом Леніна.

Подією в житті району стало відкриття у 1974 році приміщення нової середньої школи по вулиці Радянській.

У післявоєнний період провідним видом спорту на Олександрівщині став футбол. У 1948 році футбольна команда з берегів Тясмину посіла друге місце в першості області з футболу. Найбільших успіхів олександрівський «Колгоспник» досягнув у 50–60-ті роки, коли команда неодноразово ставала чемпіоном області, вигравала футбольний кубок Кіровоградщини і була навіть чемпіоном України.

У 1958 році Олександрівка приймала фінал першості Центральної ради ДСТ «Колгоспник» з футболу. Олександрівська команда перемогла і стала чемпіоном України серед сільських колективів фізкультури.

РОЗВИТОК УЧНІВСЬКОЇ ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ

У 60-ті роки на Олександрівщині вперше в області було розпочато вивчення справи ракетомодельовання, започатковано виготовлення моделей ракет, сучасних космічних кораблів. У 1963 році відбулися перші обласні змагання з ракетомодельного спорту. Юні техніки Олександрівщини майстрували моделі одноступінчастих ракет і з ними брали участь у змаганнях. Для запуску моделей у повітря необхідні були стартові вишки, пульт запуску. Пройшов деякий час, і устаткування було виготовлено. Справжній космодром – вісім вишок. Найбільш оригінальним був пульт запуску чотирьох ракет одночасно. Вишки були обладнані спіралями розжарювання, вмонтованими в штепсельні розетки, джерелом живлення яких був акумулятор від мотоцикла К-750 (напруга 6 вольт). При вдосконаленні техніки ракетного моделізму, нових розрахунках, експериментах, конструюванні і випробуванні моделей з'являлись нові моделі: експериментальна двоступінчаста модель ракети з контейнером, трьохступінчаста модель ракети, ракетоплани «Яструб», «Орел», ракета-носій «Космос». У 1967 році ракетомодельовальники виготовили «зореліт», який намагались наблизити до справжнього космічного корабля. Макет корабля на поверхні Місяця був електрорадіофікованим, автоматизованим і демонструвався на обласній і республіканській виставках, був прообразом майбутнього «зорельоту». Далі були космічні кораблі «Восток» і «Восход». Юні космонавти і автомоделювальники Олександрівщини виготовляли радіокосмічний комплекс,

*Модель ракети
«Піонер»*

який складався з макета-копії космічного корабля «Восток», за масштабом 1:13, самохідної платформи, на борту якої були пристрої з автоматики і телемеханіки. Керувалась конструкція за допомогою радіосигналів. Готуючись до IV республіканського зльоту юних піонерів (1967 р.), вихованці станції юних техніків Олександрівщини створили габаритний п'ятиметровий макет ракети «Піонер», обладнаний стартуючими моделями ракет.

У 1970 році команда радіомоделювальників Олександрівського Будинку піонерів захищала честь області на республіканських змаганнях у м. Житомир, де Сергій Безпечний виборов перше місце, був нагороджений золотою стрічкою чемпіона та цінним подарунком. Олександр Ковтун зайняв третє місце в класі моделей копій вітчизняних ракет на висоту польоту.

Цілеспрямована робота з розвитку технічного мислення і конструкторських здібностей учнів, участь юних радіо-, авіа-, ракетомоделювальників, винахідників і раціоналізаторів надала можливість відкриття окремого позашкільного закладу-станції юних техніків, яку в 1977 році очолив Степан Іванович Кононенко. Під його керівництвом в СЮТ була оформлена експозиція про розвиток ракетомодювання на Олександрівщині й відкрито музей, який відвідували всі школярі району.

! ВИСНОВКИ

Жителі Олександрівського району у перші повоєнні десятиліття відбудовували зруйноване господарство, зводили нові будинки. Люди пережили ще один страшний голод 1946-1947 років, коли після неврожаю хліб вивозили до Поволжя.

С. І. Кононенко

Степан Іванович Кононенко зі своїми вихованцями

Олег Тихонович Осипенко проводить заняття технічного гуртка

В Олександрівці швидкими темпами розвивалася культура, з'являлися нові бібліотеки, відкривалися будинки культури. Було збудовано середню школу № 2 з російською мовою навчання, школу-інтернат для дітей, хворих на серцево-судинні захворювання, відкрито нове приміщення середньої школи № 1.

Жителі району стояли на порозі великих змін.

? Перевір себе:

1. Охарактеризуй особливості відбудови й розвитку промисловості у нашому районі в повоєнне десятиліття.
2. Якою була політика центрального керівництва УРСР щодо селянства в 1946-1947 роках? Чим вона була зумовлена у нашому регіоні?
3. Склади тезисний план про розвиток соціально-культурної сфери у нашому краї у повоєнний період.
4. Охарактеризуй життєвий рівень населення району.
5. Розкрий суть адміністративно-територіальної реформи, яка відбувалась на території району.

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

«30 травня в Олександрівці відкрився відбудований універмаг. Просторе приміщення, добре його оздоблення, відполіровані та пофарбовані полиці та прилавки приваблюють око. Райунівермаг має 12 відділів: мануфактурний, готового одягу, взуття, трикотажних виробів, господарських речей, меблевий та інші».

(Газета «Більшовицький шлях», 3 червня 1948 року)

Документ № 2

«Райцентр прикрасився ще одним новим приміщенням. Біля перетину вулиць Леніна і Шевченка побудовано й здано в експлуатацію красиво архітектурно оформлений двоповерховий будинок. У ньому розмістилася контора найбільшого в районі підприємства – 2-го імені Петровського цукрокомбінату».

(Газета «Більшовицький шлях», 17 серпня 1952 року)

Документ № 3

«На трасі газопроводу Оренбург – Західний кордон СРСР, що пролягає через наш район, в основному завершено укладання труб, по яких пульсуватиме блакитне паливо».

(Газета «Вперед», 23 січня 1979 року)

Основні події в історії Олександрівщини:

1. 1947 рік – населення краю постраждало від голоду.
2. 1957 рік – села Олександрівка та Єлизаветградка стали селищами міського типу.
3. 1959 рік – ліквідовано Єлизаветградський район.
4. 31.12.1962 року – до складу Олександрівського району ввійшла частина Знам'янського району.
5. 1970-ті роки – будівництво газопроводу «Дружба».
6. 1962 рік – збудовано середню школу № 2.
7. 1967 рік – збудовано школу-інтернат в Олександрівці для дітей, хворих на серцево-судинні захворювання.
8. 1974 рік – збудовано нове приміщення середньої школи № 1.

II

ЕТАПИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

§ 12. На теренах незалежності.
Наш край наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Згадай:

1. У чому полягали зміни суспільно-політичного життя кінця 80-х років?
2. Особливості «перебудови» в СРСР та Україні.
3. Невдачі спроб прискорення в економіці.
4. Охарактеризуй реформи політичної системи.
5. Етапи формування багатопартійної системи в Україні.
6. Особливості релігійного життя.
7. Що являв собою початок державотворчих процесів в Україні?
8. Вибори Президента України 2004 року.

ВСТУП

Друга половина 80-х років ХХ століття ознаменувалася стрімким наростанням кризи радянської системи, закономірним наслідком став розпад СРСР і відродження в 1991 році незалежної України.

Після проголошення незалежності України розгорнувся процес розбудови соборної Української держави, формування в ній справедливої, якісно нової системи та правового громадянського суспільства. Але ті помилки, які були допущені керівництвом держави у 1991–2004 роках, призвели до розвитку в Україні подій періоду «помаранчевої революції», коли жителі України, відстоюючи свої демократичні права, у 2005 році обрали нового Президента України – Віктора Ющенка.

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОН НА КАРТІ УКРАЇНИ

Олександрівський район є одним із 21 району Кіровоградської області. Площа району – 1,1160 кв. км, що становить 0,2 %

площі України, і 4,9 % площі Кіровоградської області. Населення району становить 33,073 тисяч чол., у тому числі міське – 11,8 тис. чол., сільське – 21,3 тис. чол., переважає сільське населення. Кількість населення у районі з часом зменшилася. Чоловіків у районі менше, ніж жінок: чоловіків – 45 %, жінок – 55 %. Працездатного населення у районі 17108 чоловік.

У районі 2 селища та 20 сільських рад, яким підпорядковані 2 селища міського типу та 48 сіл.

24 квітня 2001 року 17-та сесія райради 23-го скликання затвердила герб і прапор району. Символи розробив авторський колектив у складі В. В. Білошапки, В. С. Лисенко та І. В. Лисенко. Жителі району за значні досягнення у його розвитку нагороджуються відзнакою «За заслуги перед районом» та відзнакою «Почесний громадянин», золотим та срібним знаком лауреата премії Б. М. Кузика.

У районі діють 20 православних релігійних громад, 14 з яких належать до Української православної церкви Московського патріархату, 1 – до Української православної церкви Київського патріархату, 1 – до Української автокефальної православної церкви.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ РАЙОНУ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Після прийняття незалежності Україною на території району проходив процес формування нової виконавчої гілки влади, яка мала за мету утвердження ідей незалежної, суверенної України.

*Герб
та прапор
смт
Олександрівка*

*Герб та прапор
Олександрів-
ського району*

Період	Органи влади	Керівники району
Серпень 1991 р. – січень 1992 р.	Голова райвиконкому	Смалиус Володимир Михайлович
22 квітня 1992 р. – 1994 р.	Представник Президента в Олександрівському районі, голова районної державної адміністрації	Шипацький Юрій Трохимович
15.07.1994 р. – 03.09.1995 р.	Голова районної ради	Савченко Володимир Васильович
03.09.1995 р. – 19.11.1996 р.	Голова районної державної адміністрації	Савченко Володимир Васильович
19.11.1996 р. – 31.03.1998 р.	Голова районної державної адміністрації	Степанов Станіслав Миколайович
31.03.1998 р. – 2005 р.	Голова районної державної адміністрації	Ковтун Олександр Семенович
З 16.04.2004 р.	Голова районної ради	Невмержицький Олександр Степанович
З 2005 р.	Голова районної державної адміністрації	Степанов Станіслав Миколайович

*Відзнака
«За заслуги
перед районом»*

*Відзнака
«Почесний
громадянин»*

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РАЙОНУ

На території Олександрівщини діють районні організації понад 30 політичних партій, які об'єднують понад 700 жителів району. Найбільші за кількістю членів районної організації БЮТ, «Наша Україна», Соціалістична партія, Партія регіонів, Блок Литвина, КПУ.

Громадські організації представлено районними ланками організації ветеранів Великої Вітчизняної війни, праці і Збройних сил, Товариства сприяння обороні України, товариства Червоного Хреста України, Українського товариства мисливців та рибалок, автолюбителів, книголюбів та інших.

В Олександрівці діють райкоми профспілки працівників державних установ, культури, агропромислового комплексу, освіти й наукових установ, профком підприємств, організацій та установ. Діє координаційна рада профспілок району.

У районі працює редакційно-видавниче об'єднання «Олександрівщина», очолюване головним редактором Н. М. Долею. Ним видається районна газета «Вперед» та готуються передачі районного радіомовлення. Зареєстрована газета Народного руху України «Мета», дві церковні газети. На Олександрівщині діють районні організації Національної спілки журналістів України, Всеукраїнської спілки краєзнавців.

На території Олександрівщини діє осередок громадської організації «Земляцтво Олександрівщини» (керівники організації Ю. В. Зелінський, В. А. Стежка). «Земляцтво» має на меті сприяти ефективному розвитку району та відстоюванню інтересів нашого регіону на всеукраїнському рівні.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РАЙОНУ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. у районі погіршилася економічна ситуація. Було закрито Цибулівський консервно-сушильний завод, швейний та галантерейний цехи фабрики «Україна», пивзавод, банно-пральний комбінат в Олександрівці, гончарний цех у Цвітному, майже всі магазини й комплексні приймальні пункти райпобуткомбінату. У 90-х роках у районі проведено приватизацію промислових підприємств, а також розпайовані сільськогосподарські землі.

На початку ХХІ ст. в Олександрівському районі переживають кризу підприємства з переробки сільськогосподарської сировини (ВАТ «2-й імені Петровського цукровий завод», заводи продтоварів, комбікормовий, харчокомбінат райспоживтовариства в Олександрівці). Працюють районна друкарня, інкубаторна станція,

*Нагрудний знак
лауреата премії
Бориса Кузика*

В. А. Стежка

Новозбудоване село Несваткове

ремонтно-транспортне підприємство, лінійне виробниче управління магістральних газопроводів, рембаза, держлісгосп, геологорозвідувальна партія, товариство «Побутовець», підприємство «Хімконтакт», Фундукліївське та Цибулівське хлібоприймальні підприємства, Цибулівський деревообробний комбінат, рибгосп у Бовтишці.

У ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції брали участь 400 жителів району. В 1991 році в новозбудований житловий масив с. Несваткове переселилися більш як 500 жителів з Чорнобильської зони (с. Виступовичі Овруцького району Житомирської області).

Зовнішньоторговельний оборот товарів у районі за 2003 рік становив 331,59 тис. дол. США, що на 6,2 % більше показника 2002 року. Найбільш експортує продукцію Олександрівське державне лісгосподарське підприємство, яке у 2003 році поставило її більше ніж у 10 країн світу на суму 303,64 тис. дол. США, що у 1,8 раза більше проти 2002 року.

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА РАЙОНУ

Олександрівський район спеціалізується на вирощуванні зернобобових і технічних культур, виробництві молока і м'яса. Тут працюють 27 сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю, два приватних орендних підприємства, одне від-

крите акціонерне товариство, два сільськогосподарських виробничих кооперативи, два дослідних та 53 селянських (фермерських) господарства.

Найкращі результати господарювання у СТОВ «Тясмин» (директор Михайло Ткаченко) та «ОЛТО» (генеральний директор Анатолій Шинкаренко).

У СТОВ «ОЛТО» у 2004 році досягнуто рекордних надоїв молока на корову – 6831 кг. На сучасно обладнаній Цвітненській молочно-варній фермі діє племінний завод з розведення корів чорно-рябої породи, де утримують 583 голови худоби, у тому числі 320 корів та племінний репродуктор з розведення корів абердин-ангурської м'ясної породи (усього 172 голови, у тому числі 120 корів). На найближчу перспективу підприємство планує мати 500 корів молочної породи та 200 м'ясної, а ще 100 свиноматок породи велика біла. Свиноферма також має статус племінного репродуктора.

Найбільш продуктивно в районі працює ФГ «Вибір» (керівник В. В. Брайко), яке засноване у листопаді 1992 року. Площа землі, яку обробляє господарство, становить 270 га. Господарство забезпечене всією необхідною сільськогосподарською технікою для вирощування зернових культур. У цьому господарстві переважає вирощування пшениці, гречки, льону, проса. Стабільні врожаї дають можливість вчасно виконувати всі роботи та розраховуватись з державою та орендодавцями землі. Василь Васильович Брайко протягом 8 років очолює районну асоціацію фермерів. У 2004 році у рамках міжнародної програми «Громадські зв'язки» В. В. Брайко представляв у штаті Кентуккі США Олександрівщину з професійним досвідом роботи у сільському господарстві.

*Михайло
Якович
Ткаченко*

*Василь
Васильович
Брайко
у США*

*Василь
Олександрович
Ващук*

*Микола
Євстафійович
Шаланський*

*Тетяна
Остапівна
Піонтківська*

РОЗВИТОК ОСВІТИ

У 80-х роках ХХ століття в школах Олександрівського району навчалось близько 5000 учнів. Крім загальноосвітніх шкіл на Олександрівщині діяли будинки піонерів у селищах Єлизаветградка та Олександрівка, працюють музична школа, ДЮСШ. У самій Олександрівці функціонувало 4 школи та санаторна школа-інтернат для дітей, хворих на серцево-судинні захворювання. Великий внесок у розвиток освіти району зробили заслужені вчителі України: Т. О. Піонтківська, М. Є. Шаланський, М. Ф. Ярмоленко, М. В. Орлик.

Василь Олександрович Ващук за високі результати у розвитку освіти району нагороджений медаллю ім. А. С. Макаренка та Н. К. Крупської. Його дослідницькі роботи у галузі педагогіки неодноразово друкувались у районній, обласній та республіканській пресі. Свої напрацювання він друкував у журналах «Українська мова та література в школі», «Початкова освіта», «Радянська школа». За останнє десятиліття з економічних та демографічних причин зменшилась кількість шкіл та учнів. Невиплата заробітної плати у середині 90-х років ХХ ст.

*Марія
Федосіївна
Ярмоленко*

*Катерина
Іванівна
Бериндя*

*Михайло
Васильович
Орлик*

*Федір
Олексійович
Шаповал*

призвела до страйків педагогів. Нині ситуація в освіті стабілізувалася. У 2001–2005 навчальних роках збільшилися кошти на освітню галузь.

Завідуючим відділом освіти з 1979 до 2000 року був заслужений учитель України М. В. Орлик. З 2000 до 2005 року відділ очолювали: Ф. О. Шаповал, В. С. Зубаха, І. Д. Корнута.

Плідно працює Олександрівський методичний кабінет.

Головним завданням у роботі методкабінету є запровадження нових педагогічних технологій у навчально-виховний процес закладів освіти та зростання професійної майстерності вчителів.

Нині в Олександрівці працюють 26 загальноосвітніх шкіл, де отримує знання 3871 учень. Школярів навчають 486 педагогів, з них 90 % мають вищу освіту. Близько 50 % освітян – фахівці першої та вищої категорій. У селах Бандурове та Любомирка працюють навчально-виховні комплекси «школа-дитячий садок», у 20 дошкільних закладах району перебувають 517 малят.

Високі досягнення у галузі освіти показують навчальні заклади, які працюють по певному напрямку роботи. Серйозно про себе заяви-

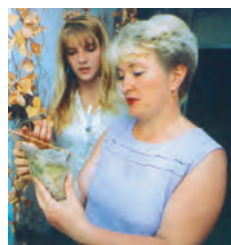
*Завідуюча
районним
методичним
кабінетом
Лідія
Миколаївна
Томеша*

*Володимир
Степанович
Зубаха*

*Іван
Дмитрович
Корнута*

*Директор школи
с. Підлісне
Наталія
Володимирівна
Чабан*

*Директор
Олександрівської
ЗОШ I-III ст.
№3
Людмила
Іванівна
Литвин*

ли на обласному та всеукраїнському рівні юні екологи з с. Підлісне, юні туристи с. Івангород, юні дизайнери та митці Олександрівської ЗОШ № 3.

Велику увагу у школах району приділено і краєзнавству. Першою, хто започаткував у районі краєзнавчу роботу, була Антоніна Петрівна Коваленко з села Триліси. Разом зі своїми вихованцями Антоніна Петрівна збирала матеріали з народознавства та відкрила краєзнавчий музей у школі. В школах району діють ряд музеїв. Так, «Музей Учителя» Олександрівської ЗОШ № 3 визнаний одним із кращих в Україні. Однією зі складових музейного комплексу є встановлений пам'ятник Учителю на території Олександрівської школи № 3.

Високих результатів досягли вчителі Н. В. Журило, С. П. Лушпай, Т. І. Безсмола, В. П. Терещенко, Л. О. Чернишенко, Н. Л. Глушина (Олександрівська ЗОШ № 3), І. В. Кошман (Івангородська), С. М. Крохмальова (Красносілівська), А. М. Павловський (Вищеверецьківська), М. М. Фощій, Н. А. Вікторенко (Бірківська), К. М. Данов, Н. І. Стаценко, І. Д. Корнута (Олександрівська ЗОШ № 1), С. М. Кравченко

*Обласний семінар учителів географії проводить учителька
Олександрівської школи № 3 Т. І. Безсмола*

Вручення премії Б. М. Кузика заступникові директора з навчально-виховної роботи С. П. Лушнай. 2004 рік

Фольклорний колектив «Джерельце»

(Староосотська), Ю. В. Буряк (Олександрівська ЗОШ № 2), Т. М. Криворучко (Новоосотська), А. О. Лушпай (Соснівська середня школа).

Щороку педагогічні працівники шкіл беруть участь у районних та обласних конкурсах «Учитель року», переможців нагороджують преміями ім. Б. М. Кузика.

Далеко за межами області відомі керівники гуртків Олександрівського районного Будинку дитячої творчості (директор Н. М. Нівінська). Тут працює народний фольклорний дитячий колектив «Джерельце» (керівник Л. І. Халецька) та дитячий хореографічний колектив «Калинонька» (керівник С. Соколовська).

В Олександрівці працює ДЮСШ, яку багато років очолює М. П. Іванов. За весь час роботи спортивна школа виховала сильну плеяду олександрівських спортсменів. Багато вихованців тренера ДЮСШ, учителя фізичної культури Олександрівської школи № 1 І. Ю. Березенка стали професійними волейболістами (майстри спорту Надія Лисенко, Ігор Тищенко, Олександр Новгородченко, Олександр Горобець).

РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Основою розвитку фізичної культури і спорту на Олександрівщині є Олександрівська ДЮСШ (директор М. П. Іванов).

Звання майстра спорту міжнародного класу удостоєний легкоатлет Володимир Білоконь, майстра спорту – легкоатлети Наталка Абраменко, Володимир Рибалко, самбістка Надія Мулявка, велогонщиця Ірина Шпильова. Чемпіоном світу з гирьового спорту серед ветеранів став Олег Борисенко.

У 1960–1980 роках на Олександрівщині завдяки зусиллям голови райкому ДТСААФ Бориса Безсмолого були досить популярними технічні види спорту. З 1968 до 1990 року в

*Борис
Сергійович
Безсмолий*

Олександрівці існувала єдина в області мотобольна команда, що виступала на першості України. Злет цієї команди був у 70-х роках, коли мотоболісти ставали чемпіонами України, кілька разів виборювали золоті та срібні медалі. У складі команди виступали Петро Цимбал, Юрій Байбутліді, Василь Болюк, Борис Безсмолий, Іван Кубряченко, Микола Вдовиченко, Василь Захаров, Анатолій Дудник, Владислав Сінкін.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

В Олександрівському районі діють два міських та 16 сільських будинків культури, 13 клубів, у тому числі 6 клубів-бібліотек.

Високе звання народних самодіяльних мають агітаційно-художня бригада «Голос часу», театральний колектив, дискотека «Райдуга» Олександрівського Будинку культури, фольклорні колективи «Барвінок» Розуміївського, «Вербиченька» Бовтиського, «Бірківчани» Бірківського сільських будинків культури, «Явір» Кримківського сільського клубу. Звання зразкового удостоєні дитячий фольклорний колектив Бірківського сільського

Хор «Тясмин»

Будинку культури й дитячий хореографічний колектив «Зодіак» Олександрівського районного Будинку культури.

На Олександрівщині діють 27 бібліотек, книжковий фонд яких становить 395 тисяч примірників.

У районі працює Олександрівський районний краєзнавчий музей, фонди якого налічують понад 7,5 тисячі музейних експонатів. У районного краєзнавчого музею є філія – кімната-музей Л. М. Мацієвича, громадські музеї: народний музей історії села Розуміївка, музей історії сіл Підлісне та Єлизаветградка.

Великий внесок у розвиток музейної справи здійснено працівником музею, місцевим краєзнавцем В. В. Білошапкою, який у співпраці з Борисом Миколайовичем Кузиком видав серію книг про Олександрівський район. У 2005 році Б. М. Кузик та В. В. Білошапка видали двотомник «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України», який розповідає про минуле й теперішнє Кіровоградської області, що географічно знаходиться у самому центрі України.

Велику добротину місію в районі постійно виконує уродженець Олександрівського району Б. М. Кузик, який відомий добрими справами, постійною допомогою та підтримкою багатьох проектів.

*Борис Миколайович Кузик
із дружиною Тетяною
Василівною*

БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ КУЗИК

Народився в 1958 році в селищі Олександрівка Кіровоградської об-

ласті. Доктор економічних наук, заслужений діяч науки Російської Федерації, член-кореспондент Російської академії наук та дійсний член Академії військових наук Російської Федерації, лауреат Державної премії Російської Федерації в області науки і техніки, генерал-майор, помічник Президента Російської Федерації з питань військово-технічного співробітництва (1994–1998). Один із засновників Національної Іноваційної ради, Російської спілки машинобудівників, член Спілки по зовнішній та оборонній політиці РФ, член піклувальної ради Соловецького монастиря. Член Спілки письменників Російської Федерації. Член Федерації космонавтики Російської Федерації. Нагороджений кількома російськими державними і церковними орденами і медалями, визначався в Росії «Людиною року» (1995, 1999, 2003), «Особистістю року» (2001), «Промисловець – ученим року» (2003). З 1999 р. входить у першу десятку провід-

Б. М. Кузик із Патріархом Московським і всія Русі Алексієм II

Під час презентації книги «Олександрівські університети». 2004 рік

них бізнесменів Росії. Проживає в Москві, президент Інституту економічних стратегій. Широко відомий у політичних, дієвих і військових колах США, Китаю, Індії, Франції, Німеччини, Італії, Єгипту, Сирії, Ірану, ПАР, країн СНД, Південно-Східної Азії, Латинської Америки. Автор понад 200 монографій, наукових досліджень, підручників та навчальних посібників з питань економіки, фінансів, військово-технічного співробітництва Росії з зарубіжними країнами. Займається благодійною діяльністю в Україні та в Росії. В Україні разом з Василем Білошапкою написав книги «Олександрівка. Погляд крізь віки» (2001), «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини» (2002), «Олександрівський меридіан: люди, події, час» (2003), книгу «Головківка – серце Холодного Яру» (2004), двохтомник «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» (2005). Разом з Людмилою Литвин написав книгу «Олександрівські університети» (2004). Разом з Надією Стаценко Борис Миколайович створив навчальний посібник з англійської мови «Олександрівка – моя батьківщина» (2005).

У 4-й Всеукраїнській добродійній рейтинговій акції «Книга

року'2002» у номінації «Візитка» підномінації «Туристична література» книга «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини» посіла третє місце (2003). Лауреат Кіровоградської обласної премії імені Володимира Ястребова 2002 року (за книгу «Олександрівка. Погляд крізь віки»). Лауреат премії імені Володимира Винниченка кіровоградської обласної газети «Народне слово» (2004).

Почесний громадянин смт Олександрівка Кіровоградської області. Нагороджений орденом Нестора-Літописця Української православної церкви Московського патріархату (2004).

*Василь
Вікторович
Білошапка*

ВАСИЛЬ ВІКТОРОВИЧ БІЛОШАПКА

Народився у 1959 році в місті Макіївка Донецької області. Предки по материнській лінії

В. В. Білошапка з учасниками обласного семінару голів профспілок працівників освіти та науки Кіровоградської області. 2005 рік

походять із сіл Бовтишка та Івангород Олександрівського району і колишнього села Мотронівка Знам'янського району Кіровоградської області. З 1982 року проживає в смт Олександрівка Кіровоградської області. Член Національної спілки журналістів України, Українського геральдичного товариства, Всеукраїнської спілки краєзнавців. Завідувач фондами Олександрівського краєзнавчого музею. Співавтор гербів і прапорів Олександрівського району, смт Олександрівка, сіл Триліси, Антонівка, Бовтишка, Олександрівського району Кіровоградської області. Як журналіст друкувався в олександрівській районній газеті «Вперед», багатьох газетах Донецької, Житомирської, Луганської, Кіровоградської областей, загальноукраїнських виданнях («Сільські вісті», «Урядовий кур'єр», «Радянська освіта»). Автор статей, нарисів, розвідок з питань краєзнавства, географії, історії, геральдики.

У співавторстві з Б. М. Кузиком написав книги «Олександрівка. Погляд крізь віки» (2001), «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини» (2002), «Олександрівський меридіан: люди, події, час» (2003), книгу «Головківка – серце Холодного Яру» (2004), двохтомник «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» (2005).

У 4-й Всеукраїнській добродійній рейтинговій акції «Книга року'2002» у номінації «Візитка» підномінації «Туристична література» книга «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини» посіла третє місце (2003). Лауреат Кіровоградської обласної премії імені Володимира Ястребова 2002 року (за книгу «Олександрівка. Погляд крізь віки»).

РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ

У 1980-х роках введено в експлуатацію багатоповерхові будинки центральної районної лікарні та поліклініки. У всіх цих досягненнях велика заслуга головних лікарів В. П. Бондаренка, П. О. Киреева, М. Г. Васько, В. Д. Щур.

Лікареві Цвітнянської дільничної лікарні В. І. Борозняку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а фельдшеру з Іванівки В. Н. Сіканенку – звання заслуженого медичного працівника України.

Нині в Олександрівському районі крім районної лікарні діють 4 дільничні лікарні, 2 лікувальні амбулаторії, 29 фельд-

Корпуси центральної районної лікарні

шерсько-акушерських пунктів. Працює Староосотський дитячий санаторій. Головним лікарем району є В. Д. Щур. 16 квітня 2002 року в лікарні відкрито діагностичний центр з найсучаснішою апаратурою. Висококваліфіковані лікарі А. Я. Ситник, А. П. Сухонос, М. К. Тищенко, Н. Г. Чернега, А. П. Куценко, А. В. Чергінець, Ю. І. Охріменко, Т. В. Крива постійно надають допомогу хворим.

ПОДІЇ «ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

Вибори Президента України у 2004 році проходили в умовах жорсткої політичної боротьби за відстоювання ідеалів демократичної країни. Після другого туру виборів Президента України, коли були сфальсифіковані результати виборів, представники опозиційних партій виборців взяли участь у революційних виступах на захист інтересів громадян України.

В Олександрівці було сформовано комітет із лідерів опозиційних партій коаліції «Сила народу», до якої ввійшли учас-

*Станіслав
Миколайович
Степанов*

ники блоків Юлії Тимошенко, «Наша Україна», Соціалістичної партії. На центральній вулиці проходили мітинги підтримки щодо проведення нових виборів Президента України. 27 листопада 2004 року відбулися нові вибори Президента України. Перемогу отримав Віктор Ющенко. З часом було призначено новий склад Олександрівської районної державної адміністрації у складі голови С. М. Степанова, заступників С. М. Безпечного, П. П. Сухонос, О. Й. Усенка, Ю. В. Кравченко.

ОЛЕКСАНДРІВЩИНА У 2005 РОЦІ

2005 рік був суперечливий і надзвичайно складний. Він увійшов в історію як рік двох урядів, рік початку політичного реформування влади суспільства.

*Представники коаліції «Сила народу» з Олександрівщини
у Києві. Січень 2005 року*

Обсяг зовнішньоторговельного товарообороту тільки за січень–вересень 2005 року склав 1915,81 тис. дол. США, що в 5 разів більше, ніж за відповідний період минулого року. Обсяг роздрібного товарообороту в районі за той же період склав 23 686,9 тис. гривень, що на 4765,4 тис. грн більше, ніж за аналогічний період минулого року. Сільськогосподарськими виробниками району за 11 місяців 2005 року вироблено 267,3 тонни м'яса, що становить 98,9 % до аналогічного періоду 2004 року, молока – 2535,1 тонни. Господарствами району зібрано зернових і круп'яних культур на площі 37,3 тис. га при врожайності 26,5 ц з га.

Середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника, зайнятого в сільському господарстві, склала 405,41 грн, а в районі – 556,02 грн. Зростання фінансових показників дало можливість збільшити фінансування бюджетних галузей району, в першу чергу закладів охорони здоров'я, освіти, культури.

! ВИСНОВКИ

Соціально-економічний, політичний, соціальний, культурний розвиток Олександрівського району з 80-х років і до наших днів йшов нерівномірно, що безпосередньо вплинуло на рівень життя населення. На кінець 90-х років ХХ ст. у зв'язку з низьким економічним рівнем розвитку життя населення погіршилось, основною причиною були невивплата заробітної плати та нерентабельність значної частини промислових та сільськогосподарських підприємств району.

Шляхом змін живе сьогоднішня Олександрівщина, жителі району покладають великі надії на позитивні зміни в економічному розвитку району, на забезпечення соціальних потреб та на краще життя, яке помітно змінилося останнім часом.

? Перевір себе:

1. Охарактеризуй особливості промислового розвитку району кінця 80-х років ХХ ст. й до наших днів.
2. Як розвивається сільське господарство за останній період?
3. Визнач аспекти позитивного розвитку освіти, культури, мистецтва, спорту за останні роки.
4. Які заходи вживалися в районі щодо розвитку краєзнавства та музейної справи?
5. Розкажи про спортивні досягнення наших земляків.
6. Напиши розповідь «Я свідок «помаранчевої революції»».
7. Які нагороди вручаються у нашому районі?

ДОКУМЕНТИ:

Документ № 1

«Олександрівщина ще не знала такого факту, щоб її обранець представляв її у парламенті. Нині це реальність!

Посланцем народу віднині буде молодий, енергійний організатор колгоспного виробництва, голова правління сільськогосподарського підприємства «Іскра» Анатолій Миколайович Шаланський».

(Газета «Вперед», 12 квітня 1994 року)

Документ № 2

«6 вересня на будинку по вулиці Леніна, де народився один з перших вітчизняних льотчиків, талановитий конструктор, один із перших соціал-демократів Л. М. Мацієвич, відкрито меморіальну дошку.»

(Газета «Вперед», 9 вересня 1997 року)

Документ № 3

«Дійсно серце Бориса Миколайовича Кузика тут, у святому храмі, на рідній землі, у милій серцю рідній третій школі. Його душа – нинішня Олександрівська ЗОШ № 3 – це також чарівний храм, це колиска дитинства і юності 2671 випускника. У цій школі є душа, душа тих, хто кращі роки свого життя віддав улюбленій справі – навчанню й вихованню дітей, душа тих, хто 10 чи 11 років навчався в ній, душа батьків, які разом з дітьми прожили ще одне шкільне життя, душа тих, хто сьогодні не стоїть осторонь шкільних проблем».

Це слова з нової книги Бориса Кузика та директора школи Людмили Литвин «Олександрівські університети», яка щойно вийшла у видавництві «Світло» міста Олександрія. «Олександрівські університети» – четверта книга Бориса Кузика про наш рідний край. Вона розповідає про історію Олександрівської школи № 3, 2671 її випускника, всіх учителів, які працювали і працюють тут зараз. Сотні фотознімків, документів, статей з газет і журналів, спогадів, архівних матеріалів висвітлюють сторінки минулого і сучасного життя школи з далекого 1936 року до сьогодення – 2004 року. Презентація «Олександрівських університетів» відбулася у районному Будинку культури».

(Газета «Вперед», 3 червня 2004 року)

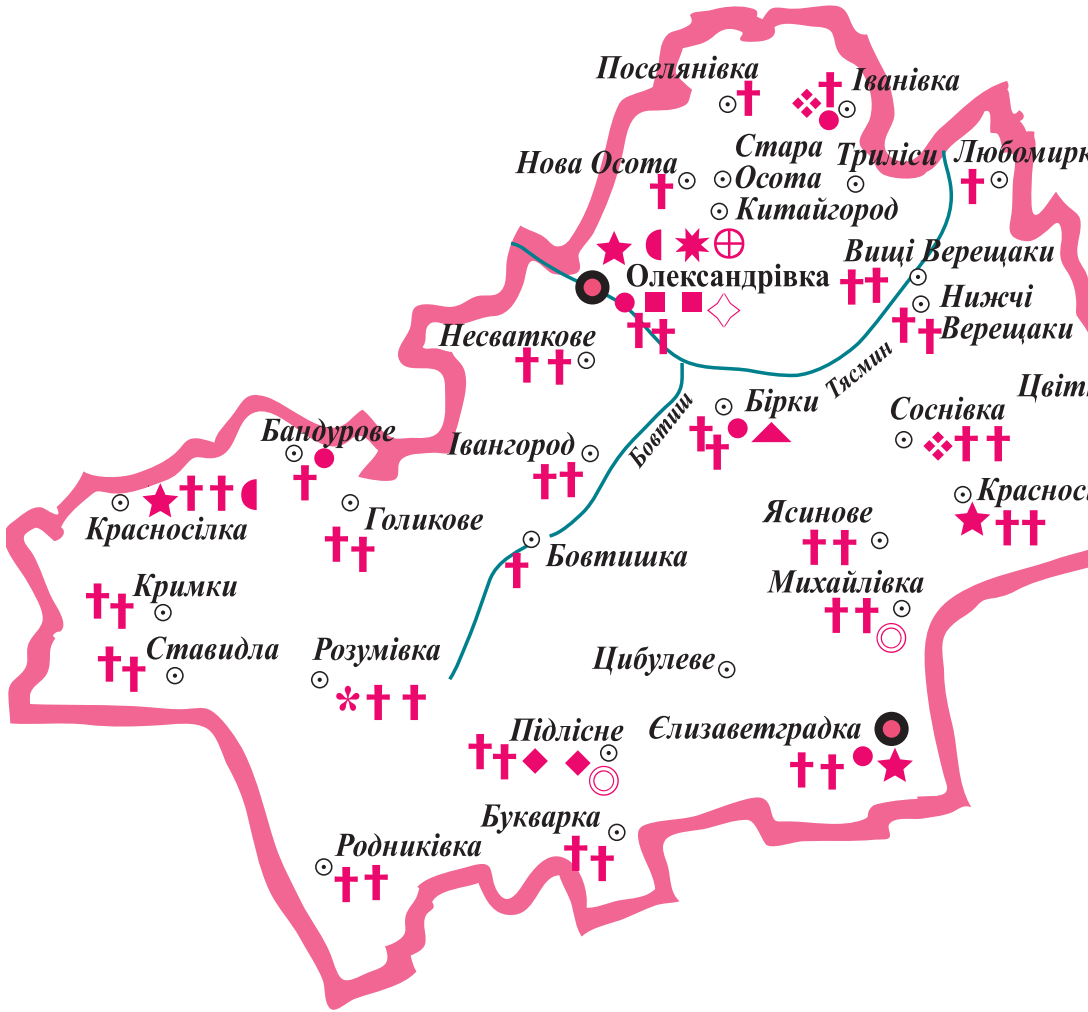

III

ДОДАТКИ

ВИЗНАЧНІ МІСЦЯ

ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

ка

ілля

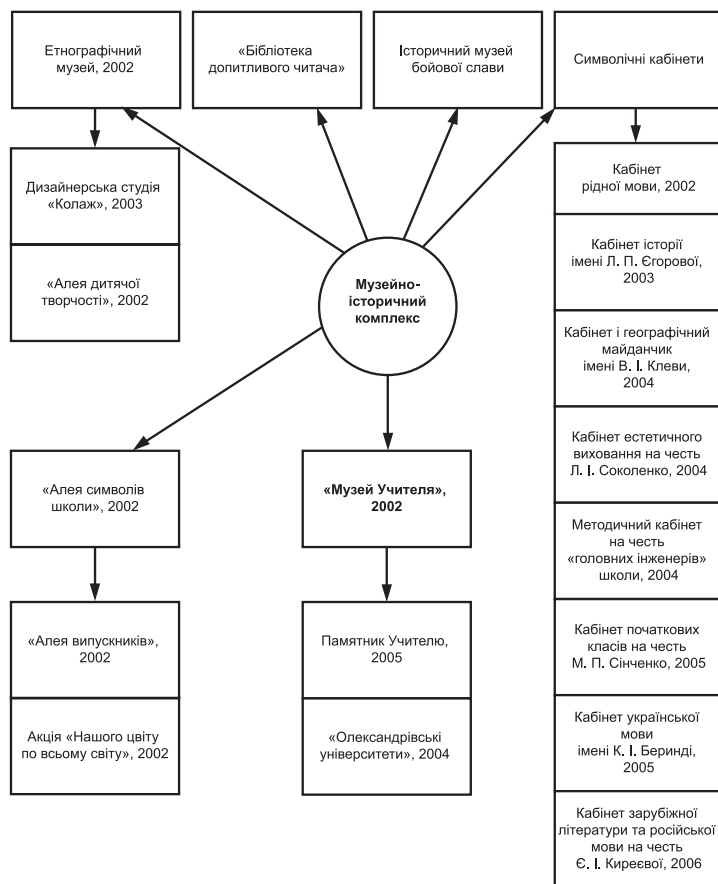
- * Пам'ятники архітектури й містобудування загальнодержавного значення.
- Пам'ятники архітектури місцевого значення.
- Пам'ятники Т. Г. Шевченку.
- ★ Пам'ятники Леніну.
- ◇ Пам'ятник Г. І. Петровському.
- × Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
- ❖ Пам'ятники Героям Радянського Союзу.
- ◆ Братські могили партизан.
- † Пам'ятники на могилах загиблих воїнів та землякам, які загинули під час війни.
- ◎ Пам'ятники на могилах борців за владу.
- ◐ Пам'ятники трудової слави.
- ✳ Пам'ятний знак (стела) на честь Героїв Радянського Союзу.
- ▲ Пам'ятний знак на честь Великого Гетьмана Богдана Хмельницького.
- ⊕ Пам'ятний знак жертвам голодомору.

ВАС ЗАПРОШУЄ МУЗЕЙНО-ІСТОРИЧНИЙ КОМПЛЕКС ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ЗОШ I-III ст. № 3

Любі друзі!

Олександрівська загальноосвітня школа № 3, один із найстаріших навчальних закладів Олександрівщини. Приміщення школи було збудоване у 1936 році і з того часу школу закінчило більше трьох тисяч учнів, яких навчали майже тисяча вчителів. Школа завжди була центром культури та освіти, в якій шанували кожного свого вихованця, кожного вчителя. У навчальному закладі утворено та діє музейно-історичний комплекс, який розпочав свою діяльність у травні 2002 року.

Структура музейно-історичного комплексу Олександрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 3

У систему музейно-історичного комплексу входить:

«МУЗЕЙ УЧИТЕЛЯ»

Відкриття «Музею Учителя»

«Музей Учителя»

«Музей Учителя»

«Музей Учителя»

Музей відкрито 13 травня 2001 року.

За своїм профілем музей історичний. Усі експозиційні та архівні матеріали зібрані пошуковими загонами, до складу яких входили учні, вчителі, колишні учні, колишні вчителі, колишні працівники школи.

Було сформовано фонди музею, в якому зберігаються оригінальні матеріали. Всі фонди та експонати музею зберігаються згідно з вимогами при відповідному температурному режиму, застережені від забрудненості, вицвітання, механічних пошкоджень.

У музеї згідно з планом роботи всі матеріали оформляються через акт приймання та проходять комплектацію фонду відповідно з тематикою.

Протягом останніх років роботи музею організовані виставки як стаціонарні, так і пересувні, які зручні для зміни і доповнення матеріалу. Фонд музею становить більше тисячі експонатів. У музеї діють експозиції:

- «Керівники закладу».
- «Лауреати премії Б. М. Кузика».
- «Учителько перша! У кожній дитині ти часточку душі залишила навік».
- «О, рідне слово, хто без тебе я!».
- «Уроки словесності».
- «Вивчення іноземної мови є найкращим засобом для пізнання рідної мови».
- «Життя чудове лише двома речами: вчитися математики і навчати математики».
- «Є така наука – історія, є такі люди-історики і ти воскреснеш для потомків завдяки їхнім старанням».
- «Наскільки корисна географія роду людському – всякий тямущий усвідомити може».
- «Природа – єдина книга, всі сторінки якої наповнені глибоким змістом».
- «Учитель фізкультури – це велика місія на землі».
- «Музика – гармонія душі».
- «Вища ціль, якій може служити мистецтво, – сприяти тому, щоб люди глибше розуміли життя і більше його любили».
- «Школа пишається славою своїх випускників».

У 2004 році «Музей Учителя» пройшов державну реєстрацію та отримав свідоцтво.

На базі музею проводяться екскурсії, відкриті заходи.

До Дня вчителя у шкільному музеї проводяться зустрічі з колишніми вчителями школи та учнями.

ПАМ'ЯТНИК УЧИТЕЛЮ

20 травня 2005 року на території Олександрівської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 3 встановлено пам'ятник Учителю, який є вшануванням пам'яті всіх вчителів та увіковічненням трудово-го подвигу педагога.

«ОЛЕКСАНДРІВСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ»

Книга «Олександрівські університети» вийшла у 2004 році у співавторстві колишніх учнів школи Б. М. Кузика та Л. І. Литвин. Готуючись до відзначення 65-річного ювілею рідної школи, було зібрано документи, спогади, фотографії про історію заснування її та славне сьогоднішня. Книга складається з трьох розділів. Перший висвітлює історію школи та розпові-

Пам'ятник Учителю

дає про учнів, які в ній навчалися з 1936 до 2003 року. На сторінках другого розділу «Поема про вчителя, або Сад квітучих троянд» подано матеріали про всіх вчителів, які в різний період часу працювали у навчальному закладі. Третій розділ складає «Шкільний календар». Фотографії, документи, статті з газет і журналів, спогади, архівні матеріали висвітлюють сторінки минулого і сучасного життя школи.

Учасники обласного семінару голів райкомів профспілки працівників освіти та науки у шкільному «Музеї Вчителя». 2005 рік

Етнографічний музей

Центром роботи по народознавству у школі став етнографічний музей, який відновив свою роботу у травні 2002 року. Керує ним учитель української мови В. Г. Чернобай.

В етнографічному музеї можна познайомитись з українським народним одягом, знаряддями праці, предметами повсякденного вжитку, рушниками, іконами.

У ході експедицій по рідному краю були зібрані матеріали

*«...І на тім рушникові оживе все знайоме до болю...».
Експозиція шкільного етнографічного музею*

українського народного побуту, що характеризують господарську діяльність та побут жителів нашого краю в давнину. Учні школи проводять у музеї екскурсії, відкриті уроки, виховні години. На основі зібраного матеріалу складаються сценарії театралізованих дійств, які відображають культурну спадщину українського народу в нашому регіоні.

«БІБЛІОТЕКА ДОПИТЛИВОГО ЧИТАЧА»

Однією зі складових шкільного музейного комплексу є «Бібліотека допитливого читача». У її читальному залі можна переглянути книжкові виставки: «Веселкова планета», «Із джерел рідної землі», «Твоя країна – Україна». Шкільний бібліотекар О. І. Черкас запросить вас переглянути експозиційні виставки

У читальному залі «Бібліотеки допитливого читача»

літератури рідного краю, де зібрані книги про рідний край місцевих краєзнавців Б. М. Кузика та В. В. Білошапки «Олександрівка. Погляд крізь віки», «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини», «Олександрівський меридіан», «Головківка – серце Холодного Яру», Б. М. Кузика та Л. І. Литвин «Олександрівські університети». Цікавими будуть для вчителів новинки педагогічної преси, які використовують при підготовці та проведенні уроків та виховних заходів.

МУЗЕЙ БОЙОВОЇ СЛАВИ

Музей бойової слави засновано 11 січня 2002 року. За своїм профілем він історичний. Керують музеєм учителі історії Лариса Анатоліївна Бабич та Людмила Іванівна Литвин. У музеї знаходяться 9 експозиційних розділів:

1. Кров'ю героїв перемога здобута.

2. Герої Радянського Союзу – жителі Олександрівщини.
3. Вони захищали Батьківщину.
4. Вчителі-учасники Великої Вітчизняної війни.
5. Їх імена записані золотими літерами в історії піонерії.
6. Наш колишній учень – генерал-майор Б. М. Кузик.
7. Наші випускники на варті миру і праці.
8. ДПЮ – запорука міцності Збройних сил України.
9. Воїни-інтернаціоналісти.
10. Афганістан – місце подвигу.

Усі матеріали, які знаходяться у музеї, зібрані учнями, вчителями, ветеранами війни та жителями мікрорайону школи. Протягом усього періоду функціонування музею організовані як стаціонарні, так і пересувні виставки, зручні для зміни і доповнення матеріалу. В експозиціях музею є в наявності оригінальні матеріали, які зібрані учнями в походах місцями бойової слави, серед них листи з фронту, посвідчення та нагороди, військова форма солдата періоду Великої Вітчизняної війни.

Експозиції музею бойової слави

Згадка про Велику Вітчизняну війну – у музейній колекції

При раді музею третій рік діє учнівське науково-дослідницьке товариство «Пошук», до складу якого входять учні 9–11 класів. У 2005 році керівниками шкільного клубу вивчалася історія краю в період Великої Вітчизняної війни.

АЛЕЯ СИМВОЛІВ ШКОЛИ

У 2001-2002 навчальному році в школі колективно проводилась творча робота по створенню символів школи – герба і прапора, а також емблеми кожного предмету, який вивчається в школі. Кожен клас готував та представляв на розсуд комісії свої проекти. В результаті з декількох кращих ескізів герба було створено герб школи та прапор. З 2002 року твір «Стежина до третьої школи» (автор – учитель іноземної мови Варвара Григорівна Нелень) використовується як гімн школи.

Герб і прапор школи розміщуються на алеї символів школи, при оформленні території школи під час проведення свят, масових заходів, на шкільних виданнях та в стіннінках. Ембле-

ми кожної предметної «кафедри» використовуються у навчальних класах, при оформленні методичних матеріалів кожного фаху. Гімн «Стежина до третьої школи» використовується під час урочистих шкільних заходів та виконується після Державного гімну України.

Символи Олександрівщини

АЛЕЯ ВИПУСКНИКІВ «НАШОГО ЦВІТУ ПО ВСЬОМУ СВІТУ»

У музейно-історичному комплексі однією зі складових є «Алея випускників», яка включає в себе відомості про всіх, хто в різний період часу закінчив рідну альма-матер. Відкриває експозицію меморіальна дошка на честь Бориса Миколайовича Кузика. На алеї розміщені матеріали акції «Нашого цвіту по всьому світу», де зібрані матеріали, фотографії про випускників школи, які прославили школу, працюють далеко за межами рідної Батьківщини. Всі, хто закінчив школу в різний період часу, зможе знайти своє фото на стенді «Вони навчались

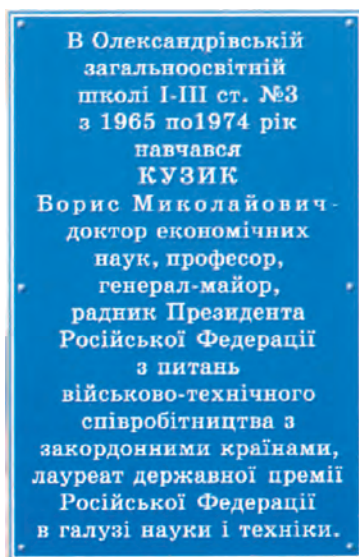

«Алея випускників»

у нашій школі». Відомості про випускників, які були нагороджені золотими та срібними медалями, містяться на стенді «Медалісти школи». Тематичну алею завершує експозиція «Гордість школи», де розміщені фотографії кращих учнів, які нині навчаються в школі.

КАБІНЕТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ ім. К. І. БЕРИНДИ

Кабінет української мови та літератури облаштовано на честь колишньої вчительки української мови та літератури Катерини Іванівни Беринди.

Меморіальна дошка на честь Б. М. Кузика

У кабінеті української мови та літератури імені К. І. Беринді

Меморіальна експозиція пам'яті К. І. Беринді

ді й відкрито у вересні 2005 року. Завідує роботою кабінету Валентина Григорівна Чорнобай. У кабінеті можна переглянути документи, фотографії, грамоти вчительки, яка все своє життя віддала навчанню дітей. Оформлено експозиції: «Вчителько моя! Тебе я не забуду, моєї юності радісна зоря!», «Школа! Ти дала мені силу і крила!». Вони розповідають про роки роботи Катерини Іванівни в нашій школі, а також про випускників, які навчались у цьому кабінеті з початку відкриття школи. В кабінеті зібрані матеріали про поетів Олександрівщини.

КАБІНЕТ РІДНОЇ МОВИ

Перший символічний кабінет, який було облаштовано в школі, – це кабінет рідної мови (завідуюча Людмила Миколаївна Удовиченко). Предметний кабінет має на меті не лише пропаганду української мови, а й навчання культури мовлення.

У школі з 1936 року і до наших днів викладали рідну мову більше 30 вчителів, серед них подружжя Опанасенків – Петро Тимофійович та Софія Кирилівна. Меморіальний куточок оформлено в кабінеті рідної мови під гаслом: «Їх поєднала школа, їх поєднало життя». Цікавими є оригінальні фотографії студентських років подружжя у далекому 1946 році, вчителів-словесників із вихованцями та колегами.

Петро Тимофійович Опанасенко зі своїми колегами на святкуванні Дня вчителя в Олександрівській школі № 3

Урок у кабінеті рідної мови

Навчально-довідкова література в кабінеті рідної мови

КАБІНЕТ ІСТОРІЇ ім. Л. П. ЄГОРОВОЇ

23 жовтня 2003 року назавжди увійшло в історію школи, продовжуючи справу увіковічнення славного подвигу вчительської праці. Цього дня було відкрито кабінет історії, в якому працювала відмінник народної освіти Людмила Петрівна Єгорова. Нині в цьому кабінеті історію викладає Лариса Анатоліївна Бабич.

У меморіальному кабінеті розміщуються матеріали, які показують символи України, Кіровоградщини, селища Олександрівка та нашої школи. У продовження теми патріотичного виховання розміщені унікальні матеріали, які розповідають про період роботи Людмили Петрівни в школі. Коли відкривали кабінет Людмили Петрівни, вона востаннє мала нагоду зустрітися зі своїми колегами, колишніми учнями, друзями. У травні 2004 року її не стало.

*Пам'ять про добру людину залишиться на довгі роки.
Фотознімки з відкриття кабінету історії імені Л. П. Єгорової*

У кабінеті історії імені Л. П. Єгорової

КАБІНЕТ ГЕОГРАФІЇ ТА ГЕОГРАФІЧНИЙ МАЙДАНЧИК ІМ. В. І. КЛЕВИ

13 травня 2004 року в школі відкрито кабінет та географічний майданчик на честь колишньої вчительки географії Віри Іванівни Клеви. Нині географію в школі викладає Тетяна Іванівна Безсмола, яка була ученицею Віри Іванівни. Про життєвий та педагогічний шлях учительки розповідає меморіальний куточок «Незгасаюче світло душі» та «Ми всі – її діти», де розміщені архівні матеріали, фото, матеріали із періодичної преси, нагороди В. І. Клеви. У кабінеті розміщена емблема «кафедри» вчителів географії нашої школи. Вражає всіх присутніх зображення земної кулі з підписом Бориса Миколайовича Кузика «Мій географії уклін».

На подвір'ї школи розміщений географічний майданчик, який дає можливість учням на практиці засвоювати нові знання з природознавства.

У кабінеті географії імені В. І. Клеви

Карта світу – подарунок Б. М. Кузика кабінету географії школи

Відкриття шкільного географічного майданчика

КАБІНЕТ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА ЧЕШТЬ Л. І. СОКОЛЕНКО

1 жовтня 2004 року до Дня вчителя у школі відкрито кабінет колишньої вчительки початкових класів, вихователя Любові Іванівни Соколенко. У кабінеті естетичного виховання розміщено експозицію «Схиляю голову перед тобою, вчителю! Бо все добре, гуманне, мудре, світле, чисте – від учителя!», яка розповідає про педагогічну діяльність Любові Іванівни. У тематичному кабінеті розміщено також матеріали про розвиток музичного мистецтва у школі, про історію шкільного учнівського хору, який має найбільшу історію.

Нині в кабінеті викладає музику Наталія Василівна Журило, переможець обласного та учасник Всеукраїнського конкурсу «Вчитель року-2005».

Урок у кабінеті естетичного виховання

У кабінеті естетичного виховання

МЕТОДИЧНИЙ КАБІНЕТ НА ЧЕСТЬ «ГОЛОВНИХ ІНЖЕНЕРІВ» ШКОЛИ

Центром методичної роботи в школі є методичний кабінет, який облаштовано та відкрито у жовтні 2004 року на честь колишніх завучів школи, яких називають «вчителями вчителів». У кабінеті розміщені експозиції «Вічний слід учителя на землі» та «Олександрівські університети», які розповідають про колишніх завучів школи, про їх методичну роботу. У цьому затишному кабінеті є можливість вчителям проводити засідання методоб'єднання, знайомитись із новинками фахової літератури та періодики, яка є у навчальному закладі.

КАБІНЕТ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НА ЧЕСТЬ М. П. СІНЧЕНКО

Вдячний учень Борис Миколайович Кузик був ініціатором створення кабінету на честь учительки початкових класів Марії Полікарпівни Сінченко, яка залишила в серці свого учня зерна добра, вдячності, любові.

Меморіальну експозицію в класі починає символічне родинне дерево учительського роду, присвячене вчителям початкових класів, які працювали з дня заснування школи до наших днів. Про Марію Полікарпівну розповідає експозиція «А життя все гортає літа», де відкриваються сторінки біографії вчительки, роки роботи на Заході України у 50-х роках.

Нині в кабінеті навчаються першокласники, яких веде у світ знань учителька вищої категорії В. П. Терещенко.

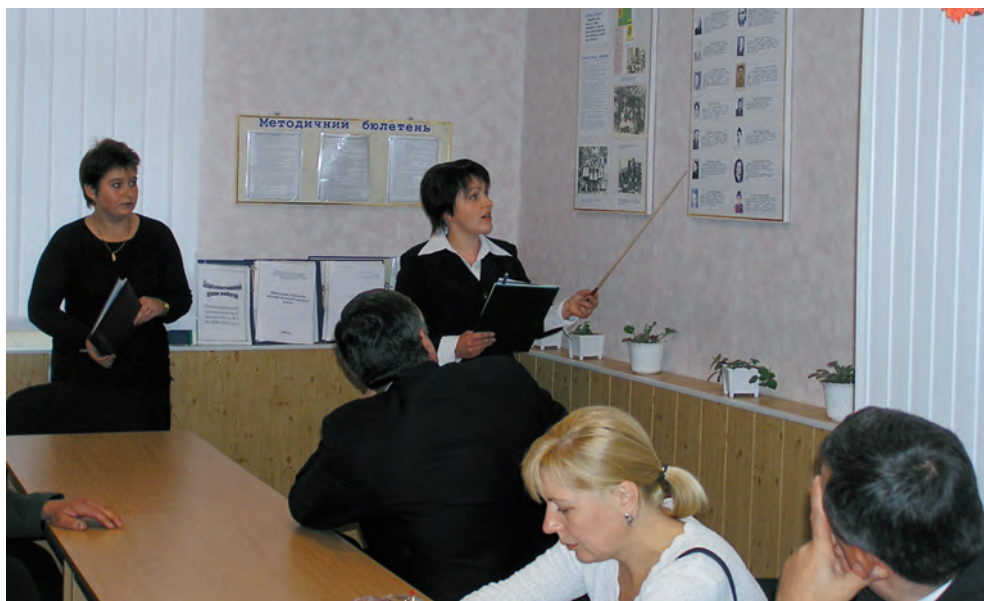
ДИЗАЙНЕРСЬКА СТУДІЯ «КОЛАЖ» ТА «АЛЕЯ ДИТЯЧОЇ ТВОРЧОСТІ»

У травні 2003 року у школі розпочали свою роботу дизайнерська студія «Зорецвіт» та «Алея дитячої творчості» (керівник Інна Вікторівна Лисенко). У студії вихованці займаються нетрадиційними видами мистецтва. Це вироби із тополиного пуху, моделювання дитячого одягу та інше. Все, що потрапляє до рук вихованців студії, перетворюється на твори мистецтва.

Кабінет «головних інженерів» школи

*Відкриття методичного кабінету «головних інженерів» школи.
Заступник директора Олександрівської ЗОШ І-ІІІ ст. № 3
С. П. Лушпай та Л. Д. Брайко*

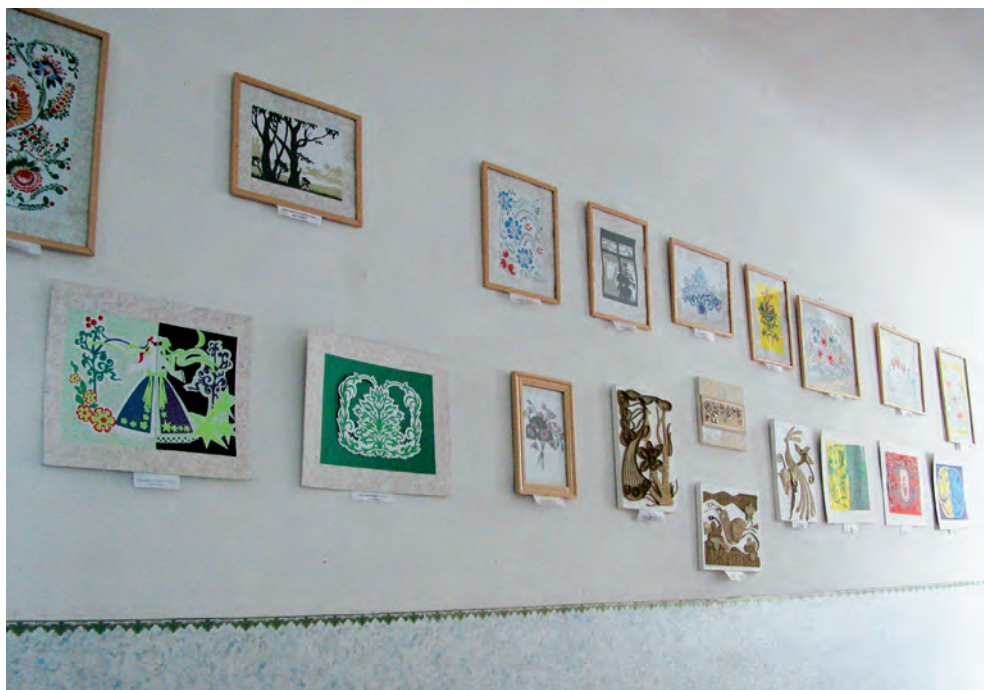
У кабінеті початкових класів на честь М. П. Сінченко

Урок у кабінеті початкових класів

Шкільний дизайнерський центр

Шкільна «Алея дитячої творчості»

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА СЕЛА ПІДЛІСНЕ

У школі діють музей історії села та музей хліба.

Музей історії села Підлісне

У 1995 році за ініціативи директора школи Лариси Федорівни Нечепоренко закипіла робота по збору матеріалів для створення музею. Відповідальність за оформлення та редагування всього історичного матеріалу проводили заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель української мови Валентина Миколаївна Колісник та вчитель образотворчого мистецтва Сергій Володимирович Бодял, який виготовив та художньо оформив усі стенди експозицій.

Учителі школи Раїса Дмитрівна Ляшок, Валентина Іванівна Щербатюк, Ольга Іванівна Пересунько організували пошукові загани дітей по збору матеріалів для музею: листи з фронтів, похоронки, фотографії воїнів, нагороди та деякі особисті речі. Про створення музею дізналися і жителі села. Люди почали приносити особисті речі своїх рідних та близьких, зі сльозами на очах прохаючи: збережіть для майбутніх поколінь.

8 травня 1996 року урочисто було відкрито музей.

У 1998 році музей було доповнено новою експозицією «Галерея рушників». Треба було підійти до людини, переконати її, щоб рідня віддала рушник за того, кого й досі чекають з війни: дружина – чоловіка, донька чи син – батька, внуки – діда, сестра – брата.

У 2000 році музей доповнила експозиція «П'є журавка воду», яка була присвячена вдовам загиблих воїнів. У музеї створено раду музею. На базі музею працює краєзнавчий гурток, основною метою роботи якого є створення умов для розкриття потенціалу здібних учнів, які мають нахил до творчої роботи та вивчення дисциплін гуманітарного циклу, залучити й зацікавити учнівську молодь до дослідження рідного краю, привернути увагу до проблем малої історії, зберігати пам'ятники історії та культури, навчати цінувати історичні традиції свого народу. Матеріали музею постійно використовуються в навчально-виховному процесі.

Музей історії села Підліснлянської ЗОШ І-ІІІ ст.

Музей історії села Підліснлянської ЗОШ І-ІІІ ст.

Музей хліба

У Підліснянській загальноосвітній школі у 2002 році з метою виховання у дітей бережного ставлення до хліба та поваги до хліборобської праці створено музей хліба. Директором музею є заступник директора з виховної роботи С. В. Парієнко.

У музеї створено 9 експозицій, які розповідають про хліб та хліборобську працю. Експозиція «Хлібобулочні вироби» містить зразки виробів з борошна: хліб, сайки, різноманітне печиво, батони тощо.

Експозиція «Основа всього – сім злаків» не лише містить ці злаки, а й розповідає історію розвитку та особливості їх вирощування.

Експозиція «Снопи злакових культур» містить зразки злакових культур, що вирощуються у нашому регіоні. Наступна експозиція «Хвала рукам, що пахнуть хлібом» розповідає про односельців, які свою долю пов'язали з вирощуванням хліба. Тут зібрані відомості про всіх голів колгоспу, комбайнерів, трактористів, бригадирів, обліковців. Також зібрані відомості про хліборобські сімейні династії нашого села, про людей, які відзначені за свою працю.

В експозиції «Хліб і Підлісне» можна прочитати рецепти хліба різних років: хліб 33-го, кукурудзяний хліб, хліб воєнних років. Експозиція «Хліб святковий, хліб обрядовий» розкриває таїну хліба, що використовується у різних українських обрядах та на свята.

Експозиція «Дорожи хлібом» містить дитячі роботи: рецепти мам та бабусь по випіканню хлібобулочних виробів, пісні, вірші, казки, загадки, прислів'я, приказки про хліб та хліборобську працю, дитячі малюнки. Експозиція «Хліборобське знаряддя праці» знайомить дітей з уже знайомими ціпом, бороною, хлібопекарською лопатою та формами для випічки.

ЄЛИЗАВЕТГРАДСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

У 1985 році, в день 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні в школі було відкрито «Галерею слави», роботою якої керує Галина Миколаївна Максименко.

У центрі галереї – картина, на якій відображено зустріч генерала Андріана Захаровича Акименка, командувача 75-го

Музей хліба у Підліснській ЗОШ І-ІІІ ст.

Музей хліба у Підліснській ЗОШ І-ІІІ ст.

«Галерея слави» в Єлизаветградській ЗОШ

«Галерея слави» в Єлизаветградській ЗОШ

Белгородсько-Будапештського стрілецького корпусу, який визволяв Єлизаветградку, з учнями школи. Галерею створено в пам'ять про всіх односельців, які, не шкодуючи свого життя, боролися з загарбниками.

У експозиції галереї є стенди «Незабутня зустріч», «50 років, як замовкли гармати», «Людино, вклонися низько...». В «Галереї слави» знаходиться картина, на якій відображено зустріч з визволителем селища Єлизаветградка А. З. Акименком. При відкритті пам'ятника скорботи матерям генерал прибув на зустріч з ветеранами 75-го стрілецького корпусу, який визволяв селище. У пам'ять про загиблих на війні чоловіків, батьків, братів, сестер жителі селища подарували школі вишиті українські рушники, які займають чільне місце в «Галереї слави».

СТАРООСОТСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА I–III ст.

Музей школи

У 2005 році у Староосотській школі створено музей школи. Експозиції музею складаються з декількох розділів:

– «Подорож у минуле», в якій розповідається про історію заснування села, діяльність перших шкіл у с. Стара Осота.

– «Велика Вітчизняна війна» – в експозиції розповідається про учасників Великої Вітчизняної війни, жителів села, які воювали на фронтах Великої Вітчизняної війни.

– «Від випуску 1957 року – до сьогодні» – експозиція розповідає про будні та свята школи на основі документів та спогадів учнів та вчителів.

– «Медалісти школи» – зібрані фотографії всіх медалістів, які у різний період часу закінчили школу.

– «Директори школи» – зібрані у хронологічній послідовності фотографії всіх директорів школи, які працювали у різний період часу.

– «Вони віддавали і віддають свої серця дітям» – експозиція містить відомості про вчителів, які працювали і працюють у Староосотській школі.

– «Випускники, які обрали професію вчителя» – зібрані матеріали про колишніх випускників, які працюють педагогами та навчаються в педагогічних закладах.

Поряд з музеєм розміщується картинна галерея, де знахо-

Музей школи Староосотської ЗОШ І–ІІІ ст.

Музей школи Староосотської ЗОШ І–ІІІ ст.

дяться твори місцевих художників: учителя школи Олексія Савовича Махна та жителя села Григорія Лаврінка.

БІРКІВСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

Краєзнавчий музей

У Бірківській загальноосвітній школі I–III ступенів краєзнавчий музей розпочав свою роботу 23 грудня 1999 року. За своїм профілем музей історичний.

Усі експозиційні та архівні матеріали зібрані пошуковими загонами, до яких входять учні та вчителі школи. У експозиціях та фондах зберігаються оригінальні матеріали. При музеї створено «Куточок бойової слави», який розповідає про період Великої Вітчизняної війни. У історичному музеї розміщено матеріали, які висвітлюють період перебування Богдана Хмельницького у Бірках, та складено карту «Історичні місця нашого краю». У музеї створено макет облаштування української хати зі старовинними знаряддями праці та побуту.

Кабінет української мови та літератури

Кабінет української мови та літератури Бірківської загальноосвітньої школи I–III ступенів відкрився у 1984 році і став центром краєзнавчої роботи в школі.

Уперше в районі радою Кіровоградського облвню, радою обласного інституту вдосконалення вчителів, президією обкому профспілки працівників освіти та науки та вищої школи і наукових установ на підставі наслідків огляду та паспортизації навчальних кабінетів кабінет української мови і літератури Бірківської середньої школи Олександрівського району (завідуючий кабінетом – учитель-методист М. М. Фощій) визнано кращим навчальним кабінетом області з врученням йому посвідчення 20 червня 1985 року.

У кабінеті української мови відбуваються презентації книг, зустрічі з інтересними людьми, письменниками, ветеранами Великої Вітчизняної війни та праці. За останнє десятиліття тут побували письменники-земляки Н. К. Купчинська, А. А. Кримський, С. Г. Барабаш, колишній випускник школи, військовий журналіст, який служив у Афганістані, автор книг

Краєзнавчий музей Бірківської ЗОШ I–III ст.

Краєзнавчий музей Бірківської ЗОШ I–III ст.

Кращий навчальний кабінет української мови Бірківської ЗОШ І-ІІІ ст.

*Завідуючий кращим навчальним кабінетом української мови,
директор Бірківської ЗОШ І-ІІІ ст. М. М. Фоцій*

«Хамаль – місяць весняний», «На тих афганських рубежах», «Тиша над полігоном», «Зажинки», «Чорна рота» та інші Ана-толій Гай.

У 2002 та 2004 роках у школі побував Борис Миколайович Кузик. Він був учасником уроку-конференції за книгою Б. Кузика та В. Білошапки «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини».

ТРИЛІСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА I–III ст.

Кімната народознавства «Світлиця»

У 1992 році в Триліській загальноосвітній школі було відкрито кімнату народознавства. Керівник кімнати народознавства Антоніна Петрівна Коваленко.

Центром всієї народознавчої роботи стала «Світлиця», в якій зібрано речі побуту, знаряддя праці, одяг, посуд, рушники, ікони і багато іншого, що відображає культуру і побут селянської сім'ї, рід її заняття. Тут ожила історія народу славним минулим, заговорили до нас діди-прадіди, розповідаючи правнукам, чий ми діти, чийого роду-племені.

У кімнаті оформлені експозиції:

• «У нашій світлиці напроти віконця Пречистої образ сяє в блиску сонця».

- «І на тім рушникові».
- Ткацтво.
- Український одяг.
- Українське народне житло.
- «Як до нас прийшов хліб».
- Посуд.

Неоціненну допомогу у зборі матеріалу до «Світлиці» надали перші пошуківці, учні Триліської ЗОШ I–III ст.

У «Світлиці» проводяться уроки народознавства, заняття гуртка «До витоків», випускається газета, в якій поміщено цікавий матеріал про історію рідного села Триліси. У кімнаті силами пошуківців оформлені збірнички та альбоми «До глибини віків», «Легенди і перекази рідного краю», «Незаслужено забуті справи», «Триліські знахарі пропонують», «Народ скаже, як зав'яже», «Прикметі вір, але й перевір», «Закликання», «Замовляння», «Ворожіння», «Рецепти випічки хліба», «Весілля».

Кімната народознавства «Світлиця» с. Триліси

Керівник шкільної кімнати народознавства с. Триліси А. П. Коваленко

Поступово «Світлиця» стала місцем особливого духовного магнетизму речей, обстановки, а така цілеспрямована підготовча робота дає можливість підвищити інтерес учнів до уроку, зробити їх участь у ньому неформальною. Поки живе пам'ять про минуле села, поки тривожить вона серце і пробуджує думку, впевнено можна сказати: «Трилеському роду нема переводу».

Музей бойової слави

У Трилеській ЗОШ I-III ст. діє музей бойової слави. Він розпочав свою діяльність у 1968 році під керівництвом В. Г. Тупіцької. Члени пошукового загону «Пошук» виявляли невідомі факти історії, відкривали для себе і для своїх ровесників велич подвигу. В основу роботи музею була покладена пошукова робота учнівського загону, який вивчав історію рідного села, зосередивши свою увагу на періоді Великої Вітчизняної війни.

Музей бойової слави с. Трилеси

Музей бойової слави с. Трилиси

У шкільному музеї можна побачити експозиції: «Наші односельці», «Герої Олександрівщини», «Робота загону «Пошук», «Є така професія – Батьківщину захищати», «Ними пишається школа», «Вони були першими», «З полум'я Афганістану».

ФОТОЕКСПОЗИЦІЯ «ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ»

Краєвид с. Омельгород

*Свято-Параскевська
церква в с. Кримки*

Річка Тясмин взимку

Річка Бовтишка

Річка Інгулець

*Юні таланти Олександрівщини.
Гуртківці Ганна Кравченко та Марина Удовиченко*

«Алея Героїв» у центрі Олександрівки

*ВАТ «2-й імені Петровського цукровий завод»
у смт Олександрівка*

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Білошанка В. В. Олександрівський район в роки німецько-фашистської окупації. – «Вперед», № 51 від 22 червня 2004 року.
2. Безтака П. М. Кіровоград: Історико-краєзнавчий нарис. – Д., 1972.
3. Богульський А., Калініченко В., Пустовий В. Слово міцніше за бронзу. Газета «Народне слово», № 85 від 24 липня; № 86 від 26 липня 1992 року.
4. Гайда Л. А. Вчителі-краєзнавці, засновники музеїв Кіровоградщини. – Кіровоград, 2004.
5. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.: Збірник документів. – К., 1970.
6. Жигadlo С. Й. Спогади. – Олександрівський районний краєзнавчий музей.
7. Етнографія Кіровоградщини. – Вип. 1. – Кіровоград, 1993.
8. Энциклопедический словарь. – Т. XXIV. – Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронь. – С.-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1898.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972.
10. Заповідні куточки кіровоградської землі. – К., 1999.
11. Залізняк Л. Україна серед світових цивілізацій. – К., 2002.
12. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Зб. документів і матеріалів. – Д.: Промінь, 1965.
13. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003.
14. Родина. – 2003. – № 10.
15. Книга пам'яті України. Кіровоградська область. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1995.
16. Книга скорботи України. Кіровоградська область. – Т. 2. – Кіровоград, 2004.
17. Коваль Р. М. Повернення отаманів гайдамацького краю. – К., 2001.
18. Костомаров Михайло. Історія України і життєписах визначних її діячів. – Львів, 1918.
19. Кузик Б. М., Білошанка В. В. Голоківка – серце Холодного Яру. – Чигирин, 2004.
20. Кузик Б. М., Білошанка В. В. Олександрівка. Погляд крізь віки. – К., 2001.

21. *Кузик Б. М., Литвин Л. І.* Олександрівські університети. – Олександрія, 2004.
22. *Кузик Б. М., Білошапка В. В.* Олександрівський меридіан: люди, події, час. – К., 2003.
23. *Кузик Б. М., Білошапка В. В.* У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини. – К., 2002.
24. *Куманський Б. П.* Про перейменування, історичну логіку та граблі // «Народне слово», – 1992. – 18 червня.
25. *Куценко Л. В.* Українська доля «Дикого поля», 2004.
26. Літо 1941 року. Україна. Документи, матеріали, хроніка. – К.: Україна, 1991.
27. *Клюєнко Д. М.* В боях за визволення України. – К.: Політична література України, 1973.
28. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції «Актуальні аспекти дослідження історії міста». – Кіровоград, 2005.
29. Методичний вісник. – Кіровоград, 1998. – № 23.
30. *Пашутин А. Н.* Исторический очерк города Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-Типография бр. Шполянскихъ, 1897.
31. *Постолатій В.* Єлисаветград–Зінов'євськ–Кіровоград // Молодий комунар. – 1990. – 21 квітня.
32. *Пивовар А. В.* Поселення задніпрянських місць до утворення Нової Сербії. В документах середини XVIII ст. – К., 2003.
33. *Редин Р. Ф.* Семья Раевских. Не только войны, но и естествоиспытатели // Природа. – 1985. – № 5.
34. *Тимко М.* Холодноярці. – Д.: Поліграфіст, 1997.
35. *Тарло І. Я* – везучий. – Сімферополь, 1995.
36. Українська радянська енциклопедія. – К.: УРЕ, 1962. – Т. 10.
37. *Чабаненко В. В.* Прославлені у віках. – Д., 1983.
38. *Шевченко С. І.* Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Кіровоград, 2004.
39. *Шевченко С. І.* Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2004.
42. *Ястребов В. Н.* Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградской губернии. – Одесса, 1984.

Навчальне видання

**Борис Миколайович Кузик,
Людмила Іванівна Литвин**

ДО ЦІЛЮЩИХ ДЖЕРЕЛ РІДНОЇ ЗЕМЛІ

**Наш край з найдавніших часів
і до сьогодення**

Навчальний посібник

За авторською редакцією

Відповідальний за випуск *О. А. Серов*

Технічний редактор *В. А. Усенко*

Коректор *В. А. Нечай*

Комп'ютерна верстка *Т. В. Карпенко, А. С. Скороход*

Підписано до друку 06.04.2006. Формат 70×100 ¹/₁₆.

Папір крейдяний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 18,06. Ум. фарбовідб. 72,64. Обл.-вид. арк. 19,92.

Тираж 4000 прим. Замовлення № 668.

Видавництво ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»

49050, м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 3

Свідоцтво ДК № 2299 від 29.09.2005 р.

Друкарня ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»

49050, м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 3

Тел./факс (056) 370-20-27

ISBN 966-348-057-2